

НАРОДНА АРХИТЕКТУРА - КЊИГА II

**ЕПОЛКЛОРНА
АРХИТЕКТУРА
У ЈУГОСЛАВИЈИ**

А. ДЕРОКО

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

НАРОДНА АРХИТЕКТУРА-II

ФОЛКЛОРНА АРХИТЕКТУРА У ЈУГОСЛАВИЈИ

А. ДЕРОКО

Научна Ризница

БЕОГРАД, 1964.

УНИВЕРЗИТЕТСКИ УЏБЕНИЦИ

Решењем ректора Универзитета у Београду бр. 2516/1 од 4. XII 1963. год. а на предлог Универзитетске комисије за уџбенике од 23. XI 1963. год. штампано као стални уџбеник за студенте Архитектонског факултета

За издавача Душан Ристић, уредник Гордана Николић, технички уредник
Михаило Јозић, коректор Светослав Симонов

ПРЕДГОВОР

Сам назив „Народна архитектура“ није ни сасвим погодан а ни потпуно тачан али тако се зове предмет на Архитектонском факултету Универзитета, а ова књига треба да буде помоћна литература — уџбеник — за тај предмет. Под „народном“ подразумева се овде она архитектура прошлости која је грађена на територији Југославије од досељења Јужних Словена па до времена развоја савремене архитектуре; у најглавнијем рачунато, до краја XVIII века.

Саме прилике које су условиле развој ове архитектуре учиниле су да се у њој јасније разликују две основне групе грађевина. Оваква подела се намеће **како** по намени грађевина, њиховоме **програму**, облику и изгледу, стилу, **грађевинском** материјалу, итд. — тако и по временима из којих потичу њихови данашњи остаци. Тако смо издвојили монументалну архитектуру средњевековних феудалних времена, од које су нам до данас остале првенствено, више или мање очуване, разне култне грађевине, затим монументално грађене разне профане грађевине по варошима и, најзад, увек у рушевинама, стари градови (у значењу тврђаве) — од архитектуре зграда за становање већине

становништва. Грађевине и једне и друге групе грађене су кроз многа времена и упоредо, чак су обичне зграде за становање свакако грађене пре оних монументалних, међутим оне из прве групе грађене су увек најсолидније и најтрајашније, док су оне из друге грађене мање масивно и солидно, мање репрезентативно а више практично. Од првих је, због тога, сачуван већи број остатака и до данас, док су старији примерци архитектуре друге групе, изузев Јадранскога приморја где су грађени каменом, одавно пропали а до данас су нам сачувани само они постали у времену не старијем од 150 до 200 година.

Као што смо већ рекли, карактером својим грађевине прве групе су, највећим делом, репрезентативног карактера (палате, цркве, цамије и слично) те је стога за целу групу оправдан назив **монументална архитектура** — док друга група обухвата највећим делом практичне грађевине за становање у селу и вароши, те би јој најбоље могао одговорити наслов **фолклорна архитектура** (етнографи под фолк-клором подразумевају обично духовне народне творевине, међутим и ове материјалне творевине су исто тако производ спонтане

потребе изражавања народских мајстора те би се израз фолклоран могао применити и на њих). Кратак преглед ове фолклорне архитектуре народа Југославије обухватиће, дакле, овај други део уџбеника. Први део „Народна архитектура I“ — монументална архитектура на територији Југославије у времену од досељења Словена до, (у главном узето,) краја XVIII века — дат је већ, као засебна књига.

Сваки од ова два дела одговара по једном семестру наставе. Према расположивоме броју часова, одређеном планом наставе и програмом предмета, дат је и обим материјала и његов распоред како би студенти могли добити једну сажету основну информацију. Тежиште је, при томе, стављено не на етнографско проучавање и приказ народнога живота и кућа у томе животу, нити социолошко проучавање карактеристика и процеса, разних међусобних односа и развоја. Није, најзад, ни сам унутарњи живот у тим зградама истакнут у први план, већ је узет само као основа са које је пошао просторни развој њихов. Главни задатак који је поставио себи овај уџбеник је покушај да се првенствено студентима архитектуре а затим и осталим (на пр. онима етнологије на Филозофском факултету Универзитета или онима на

Академији за примењену уметност), изнесе један кратак систематизован преглед најглавнијих и најкарактеристичнијих облика и изгледа народских кућа за становање у селу и вароши, по свима крајевима Југославије, с обзиром, разуме се, и на њихов начин грађења, а са најпотребнијим освртом, при томе, на развој тих облика и изгледа и у прошлости.

Са основном променом у начину живота и рада, не само на селу већ и у вароши, које је донео социјалистички преображај у нашој земљи почев од краја 1944. год. настала је и преломна тачка и почетак радикалне промене и у потребама и могућностима у животу сељака и варошана, те према томе и дефинитивно напуштање старих облика и начина грађења. Пре но што ових сасвим нестане, културном савременом архитекту је за његову оријентацију и даљи рад корисно да боље упозна облике и изгледе грађења својих непосредних предака у својој сопственој земљи, бар у оноликој мери колико му је корисно да познаје и архитектуру старих Египћана, Вавилоњана, Грка, Римљана и свих доцнијих времена кроз Средње и Нове историјске векове до данас.

Таква су концепција и намена дате и овој књизи.

У В О Д

Немају сви народи јаче испољену потребу давања сопственог израза својим творевинама, или се она, у процесу брзог напретка брзо изгубила. Наши народи су способност и потребу за испољавањем таквог израза показали и на народној ношњи, у народним песмама, умотворинама, музици, игри, на стећцима итд. Слично томе и ова грана народне архитектуре коју смо назвали фолклорном, искристалисала је јасно свој израз, или своје изразе јер су разни крајеви под различитим условима дали и различите облике и изгледе својим грађевинама.

Рекли смо већ да нам је намера да обухватимо грађење у прошлости почев од времена досељења Јужних Словена у данашње крајеве Југославије. То је нешто лакше постићи у домену монументалне архитектуре са солидније грађеним споменицима, међутим, што се тиче фолклорне архитектуре ту о најстаријим временима знамо нешто више само по сачуваним писаним сведочанствима док материјалних остатака на терену има очуваних само у архео-

лошком смислу. Та забележена сведочанства су најчешће путописи (у разним облицима) странаца, пролазника кроз наше крајеве. Нећемо их овде детаљније наводити. Резимираћемо само да је у давнијој прошлости солидније саграђених кућа било претежно у приморским пристанишним градовима, док су куће села по унутрашњости Балкана биле грађене од трошног материјала, и постављане растурено даље једна од друге, негруписано у већа села.

Наши претци, када су са североистока прешли Панонску низију и продрли у таласасте и планинске крајеве западнога и југо-западног Балкана, живели су нешто друкчије од староседелаца, и од оних који су држали те крајеве у својој власти. Они су ту стали и настанили се. Продрли су били силом, порушили су многе постојеће градове (Византија се тек временом морала помирити са том силом и покушала је затим прихватити је и искористити као брану према другим непријатељима који су наилазили) и населили су се груписани по својим племенима.

Људи су населили родну земљу жупа, бавећи се земљорадњом, и планина, бавећи се сточарством. Временом се развила т.зв. „натурална привреда“ (да употребимо један не најсрећније изабран али уобичајен термин) т.ј. међусобна размена још без посредства новца. Сопствене вароши таквом животу нису биле ни потребне. Временом се издваја прво владајући слој а затим постепено уводе и феудални односи: властелин феудалац управља једним крајем земље и сељаци су дужни давати му један део свога рада и производа, а такође и врховноме владару, који је суверен свим нижим феудалцима. Сваки феудалац гради себи „град“, тј. утврђену станицу одакле влада својим крајем. Под непосредном заштитом тих тврђавица развијају се тргови за размену робе; ту се, временом, настањују и занатлије чији су производи потребни и сељаку и феудалцу. Усваја се, најзад, и посредство новца и развија се трговина. Тако постају подграђа — прва већа насеља. Дотле је било само села и сеоских кућа (разних типова и облика према разним крајевима, разним климама, разном грађевинском материјалу — и, пре свега, према различитом начину живота и рада сељака). Такве се, пак, куће граде сада груписане и у подграђа.

Какве су то куће биле? Позната је чињеница да се свака спонтано развијена архитектура, која је функција тренутно постојећих услова и могућности дотичне средине, развија под компонентама три основна момента, а то су: **начин живота и потребе становника; грађевински материјал који се има на расположењу и најзад, климатске прилике дотичнога краја.**

Што се тиче прве компоненте — начина живота и потреба сељакових, ту код најпримитивнијих облика важе приближно исти услови за све крајеве земље: Кућа је најосновнија заштита човеку од невремена и свега нежељеног споља. Она му служи не само као заклон за одмор и сан ноћу већ и за рад који под заклоном крова и зидова има да обави. Дакле основни елементи су **кров и зидови** који обухватају **једну једину просторију** у којој је и

огњиште. Слично, углавном, важи како за земљорадника тако и за сточара. Исто остаје и за другу компоненту тј. за грађевински материјал: Без обзира да ли је он само камен, или само земља, или само дрво, или мешано — једноћелична просторија мора да задовољи човекове минималне потребе. Најзад, ништа се ту не мења ни код треће компоненте, климе: кућа остаје једноћелична само је боље или слабије заштићена од интемпериија.

У даљем развоју опажа се већ потреба човекова за више разних просторија. Прво за одвојеном просторијом са огњиштем од једне друге за спавање. Затим за додатком трема испред улаза у кућу. Даље још за додатком какве оставе, подрума — итд. Ту већ занимање сељаково игра важну улогу, јер кућа није више само најосновнија заштита човеку већ је и радионица у којој он обавља извесне привредне послове — различито према свом привредном занимању (према Ср. Вукосављевићу).

Овим разматрањем о основним условима које је имала да задовољи свака сеоска кућа у прошлости, поставили смо већ и основну поделу у овој архитектури на **сеоску** и на **варошку** кућу. Та подела је јасна. Она је такође везана за поменуте основне три компоненте које условљавају развој сваке архитектуре. Најзначајнија је овде улога занимања људи и начина живота породице. Ту постоји највећа разлика између куће сељака и варошанина. Но ни компонента условљена грађевинским материјалом који се има на расположењу није од мање важности. Она, у најглавнијим линијама, важи за читаве крајеве земље као целине, мада би се могло приметити да је у вароши лакше набавити разан грађевински материјал но у селу (лакше до њега доћи а и варошанин је, бар у прошлости, имао обично више средстава да до њега дође док је сељак био често толико сиромашан да је кућу градио само материјалом који је имао, не купујући ништа у вароши). Разуме се да ту улазе још и многи други утицаји у обзир као на пр. они разних култура а пре свега

климатске прилике (крајеви са умереном климом, мраз и велики снегови, сувише сунца итд.).

Све поменуто је учинило да се јасно издвојила архитектура сеоске куће од оне варошке. Нећемо овде одмах улазити и у детаљнија објашњења; њих ћемо дати уз сваки од одељака. Но помињући овако стару варошку кућу дужност нам је осврнути се, у неколико речи, на питање вароши уопште. Хотимично смо употребили термин „варош“ мада је он данас неподесан; то чинимо из разлога што је овај термин употребљаван код нас још од XV века, како би јасно истакао разлику према „граду“, којим се термином некада означавала само тврђавица феудалаца, када још већих урбаних насеља није ни било.

Рекли смо већ да је „град“ био станиште феудалног поседника једнога краја земље. Сем оваквих градова било је и других таквих утврђења која су штитила на пр. неке од богатих манастира, неке руднике када је (у XIII веку и надаље) организовано сопствено експлоатисање руда метала. Било је, најзад, и градова са претежно војничком наменом заштите појединих крајева, комуникација итд. Поменули смо већ подграђа која су се развила уз градове феудалаца. Нова насеља су се развила и уз те нове руднике. Она су се развила, најзад, такође и уз отворене тргове.

По остацима који се највећим делом откопавају тек у релативно најновија времена, види се да су куће тих насеља грађене мање солидно од самих градова (тврђавица), цркава, и од кућа у приморским слободним градовима на обали Јадрана. То грађење је припадало и другоме стилу него што је био онај цркава и палата у Приморју, и пре но што бисмо рекли шта детаљније о њима, дотаћи ћемо се тих вароши Јадранскога приморја као и још неких вароши и у унутрашњости Балкана.

Рекли смо већ да су многе вароши, које су постојале пре доласка Јужних Словена, разорене. Неке су се ипак сачувале, друге су затим биле обновљене од старих становника и господара. Досељеници су постепено са њима успоставили од-

нос, размену и трговину. Временом су се почели у њих и инфилтрирати. Таквих старијих вароши било је мање у унутрашњости земље (Београд, Ниш, Скопље, Призрен, итд.) али их је било више на обали Јадрана. Неке од њих су разорене (Епидаурус, Салона), друге су се одбраниле од првих налета. Неке треће, нове, основане су од старог становништва (Дубровник, Сплит). У сваком случају те су вароши имале свој развој друкчији од оних доцнијих словенских, посталих од подграђа феудалних тврђавица у време формирања облика грађанског становања и грађанства уопште, у унутрашњости земље.

Приморски пристанишни градови, са поморством и трговином, утврђени и брањени према копну, а са јаком флотом, развили су се у, више или мање, независне општине па и градове-државице. Архитектура у њима, зависила је такође од већ наведених услова које принципски важе за архитектуру уопште, но овде је, сем тога, било и услова страног културног утицаја, нарочито онога са друге стране Јадрана.

Ти утицаји из иностранства очигледнији су на развоју варошке но на развоју сеоске куће. Сеоска кућа је увек више зависила од основних прилика које су је условљавале у вези са дотичним крајем земље. Чак и естетски израз њен, као луксузна надградња, није у већој мери подложен угледању и моди из других далеких крајева ако то није оправдано практичношћу и рационалношћу. Код вароши је то донекле друкчије. Ту моменат економичности није једини меродаван већ има и могућности извесног луксуза па и могућности угледања на стране облике као на моду.

Два — три су главна страна утицаја видна на старијим варошким кућама разних крајева наше земље. Они су условљени самим географским и политичким положајем Балкана. Прва подела на две сфере — источну и западну — постављена је већ издвајањем Византиске државе од Римске. Византиска средина је имала веома много оријенталнога у себи, па и у својој архитектури. Она је била у великој

мери везана за Малу Азију и подложна утицају и даљих крајева са тога правца. Административна граница византиске сфере на Балкану, ишла је од Дунава и Београда Савом на Дрину а затим дуж Дрине на планине преко којих је излазила на Приморје. Крајеви земље западно од ње били су више повезани са Европом, нарочито наша Јадранска обала са супротном. Ова се подела још појачава по наиласку османлијских Турака. Они заузимају прво скоро цео Балкан а затим се задржавају најопштије узето на линији Саве и Дуна-

ва. Македонија, Србија и Босна остају вековима у тој сфери оријенталнога духа. На њиховим варошима се он у пуној мери испољава. Северно од Саве и Дунава европски Запад доноси свој пуни утицај (нарочито Барока — што је, уједно речено, и последња стилска епоха којом ћемо се овде бавити не прелазећи границе почетка неокласицизма и разних еклектичних стилова) а наше Јадранско приморје остаје потпуно медитеранско и духом сродно италијанскоме. Сва детаљнија објашњења и образложења даћемо уз поједине одељке.

СТАРЕ СЕОСКЕ КУЋЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

ПОМОЋНА ЛИТЕРАТУРА

- Grabrijan D. »*Makedonska kuća*«, Ljubljana, 1955.
Freudenreich A. »*Narod gradi na ogoljenom krasu*«, Zagreb, 1962.
»*Hrvatski građevni oblici — I*«, Zagreb, 1925—29.
Кojiћ Б. »*Стара градска и сеоска архитектура у Србији*«, Београд, 1949.
Karlovšek J. »*Slovenska hiša*« I i II, Ljubljana, 1927—28.
»*Slovenski domovi*«, Ljubljana, 1939.
Miličić M. »*Nepoznata Dalmacija*«, Zagreb, 1955.
Mušič M. »*Obnova slovenske vasi*«, Celje, 1947.
Павловић Д. »*Цркве брвнаре у Србији*«, Београд, 1962.
»*Развој на куќата во Македонија*«, Скопје, 1952.
Солдо Ш. »*Типови куќа и зграда у пређ. Босни и Херцеговини*«, Београд, 1932.

СТАРЕ СЕОСКЕ КУЋЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Географско подручје Југославије је разнолико како својим рељефом и саставом земљишта тако и вегетацијом и климом, и најзад диференцирано у више етничких народних група. Разнолики су такође и занимања и начин живота људи. Према томе и облици, типови и изгледи самих села — па и сеоских кућа у њима и изван њих у пољу и шуми — су различити. Приликом приказа свакога од типова кућа везаних за разне од крајева, даћемо и детаљније карактеристике; овде ћемо дати само општу основну оријентацију.

Нећемо улазити у материју села као целине. Задржаћемо се само на архитектури куће. Но кућа у којој станује није једина зграда сељакова. Према разним крајевима и из већ проучених и познатих разлога у које нећемо овде улазити, села су се, од вајкада, развијала у разне типове, од којих да поменемо само она са кућама негруписаним у гушћу целину — и она са кућама збијеним у групу. Ова разноликост долази од географских и привредних услова, од занимања и начина живота ста-

новништва (пored још неких других разлога). Код ових разних типова села различите су и непосредне околине кућа у којима сељак станује, тј. њихова дворишта и окућнице, а различите су и остале потребне зграде које се у њима још налазе. Свако домаћинство их има више, да поменемо само неке од њих као стаје за волове, краве, коње; амбар за жито и брашно; кош за кукуруз; вајате за одвојено становање младих парова, а да се и не упуштамо у набрајање зградица за прераду млечних производа („млекарe“) и осталих на планини и пашњацима („становима“ „бачијама“, „катунима“, „салашима“), „пивнице“ уз винограде — итд.

Дотакли смо овде постојање свих тих објеката не улазећи и детаљније и у њихову привредну функцију. Интересоваће нас пре свега њихова архитектура а функцију им додирујемо само уколико од ње зависе и архитектонски облици и изгледи њихови. Но више но од саме функције зависе облици и изгледи њихови (полазећи увек од најосновнијих и најједноставнијих

примера) од грађевинског материјала и од карактера краја земље у коме се село или кућа налазе. У том погледу и сама кућа за становање сељакова и остале привредне зграде његове, подлежу истим основним условима.

Задржаћемо се на најосновнијим и најкарактеристичнијим облицима а њих ће нам дати у највећој мери главна сељакова кућа, она у којој породица станује.

Полазећи од тога да облици и изглед кућа одговарају основним локалним условима, видећемо да и овде поделу можемо тако сагледати. Међу најосновнијим, тј. међу кућама са једном једином просторијом и огњиштем у њој, главну разлику у облику и изгледу диктира грађевински материјал. Тако ћемо видети да је велики планински појас, који у нашу земљу улази преко Словеније и спушта се југо-западном половином Босне, богат шумом масивног дрвета (тј. дрвета чврстог и дебелог стабла) а клима му је зими оштра и са доста снега. Одмах ћемо рећи да је и у многим другим сличним пределима, не само Европе већ и Азије и Америке, од вајкада грађена кућа, т. зв. „брвнара“. За зидове таквих кућа полажу се, једно више другог, хоризонтална стабла (као облице или притесана у греде или талпе), ужљебљена на угловима зграде у чврсту везу. Кров је од дашчица а стрм је због обиља снега (сл. 9).

У разним крајевима овога подручја та једнопросторна зграда се различито даље развијала у кућу са више просторија, у кућу на спрат итд. све према локалним потребама, занимању и начину живота сељака. Тако је словеначка брвнара различита од динарске, каква преовлађује у осталим крајевима. па и у Србији (сл. 34 таб. I).

Брвнара је један од најстаријих облика грађевине; данас га све више нестаје јер је дрво скупо, експлоатише се индустријски и извози се. Некада оно је било једини грађевински материјал који је, у тим крајевима, сељак имао на расположењу и он је целу кућу само од дрвета и градио. Градио ју је сам и без услуга стручних тесарских мајстора.

Друго велико подручје Југославије је у нешто мањој мери планинско али, што је главно, није богато масивним дрветом. То су Македонија, Косово, Метохија и источна половина Србије. Шуме у тим крајевима дају слабију грађу, тању и краћу, што омогућава конструкцију т.зв. куће „бондучаре“. Ту се за целу кућу склопи прво један скелет а затим се зидови испуне лакшим материјалом (непеченом циглом, летвицама или плетеним пружењем облепљеним блатом — итд.). Кров се покрива ћерамидом. Овај је начин настао из разлога економичности јер се тако, а са оним што се има на расположењу, може најбрже и најјефтиније саградити кућа која одговара томе релативно блажем поднебљу, без јаких мразева ни превише снега. Начин је примљен са ближега Оријента где је и данас још одомаћен (сл. 14, таб. I).

Треће подручје, које се јасно разликује од прва два, је Панонска низија, где као једини грађевински материјал постоји земља, а сем ње има само лаког дрвета и барске трске. Ово се подручје простире од Саве и Дунава на север до близу Карпата, а на територији Југославије захвата поред целе Војводине још и панонски део Славоније. Ту се зидови кућа граде од „набоја“ (набијене земље) а кровови најчешће покривају слојем трске (сл. 21, таб. 3).

Супротно, по саставу земљишта и грађевинском материјалу који сељаку стоји на расположењу, издваја се стеновити предео краша, почев од Истре па појасом паралелним са морем кроз Далмацију, Херцеговину и јужну Црну Гору, све до у Албанију. Ту сем голог камена нема никаквог другог грађевинског материјала на расположењу и куће се само од камена и граде, па каменим плочама, најчешће, и покривају (сл. 31, таб. 3).

Ово би били главни, јасно издвојени облици различитих типова старих сеоских кућа широм Југославије кад се у свем том грађењу извуче нека законитост и поставе извесна правила (сл. 1). Међутим, има и изузетака. Има мешања типова и варијаната; нарочито тамо где нису у питању само оне три основне компоненте које смо

већ истакли. У неким крајевима, поред ових варијаната, може бити и неких нових облика, непредвиђених на први поглед: Тако у шиптарским крајевима Метохије, виде се масивне камене куле; права средњовековна утврђења. Њих је диктирала несигурност, услед укорене крвне освете а и несигурност уопште (сл. 39).

Изузетни облици манифестују се такође и у црквама брвнарама и сеоским ца-

мијама, које нису само у дрвету копиране раније камене, монументалне, средњевековне богомоље, већ можда више концепција сеоске куће прерађене и украшене у богомољу (сл. 36 и 37).

И код ових изузетних облика задржаћемо се само на најизразитијим и најмногобројнијим, с обзиром на обим и намену ове књиге. У мање важне изузетке се нећемо упуштати.

НАЈЈЕДНОСТАВНИЈИ ОБЛИЦИ

Најједноставнији облик заштите је колиба: (употребљавамо овај израз без обзира на то што он, код нас, има обично само једно извесно уже значење); управо „наслон“ би био још једноставнији јер је то само полуотворен заклон, покривен обично сламом.

Данас се разни облици колиба могу видети највише на планинским пашњацима где се преко лета држе стада оваца и прерађују млечни производи. У многима, пак, таквим кућицама некада се и стално становало. И за ове најједноставније зградице важе већ познати принципи: грађене су најекономичније и најрационалније према датим приликама и могућностима: на планини дрветом и сламом; у каменитом крају само каменом — итд.

Поменућемо неколико најкарактеристичнијих (посматрано архитектонски а не и етнографски) облика:

„дубирог“ („савардак“, „шиља“) је купа танких стабала покривена дебелим слојем сламе озго. Остављен је отвор за врата. Да ветар не би разнео сламу ова је причвршћена „притисцима“ („лемезима“) тј. танким стаблима положеним озго (сл. 2).

Уместо сламе покривач може бити и од бусена траве са земљом. То је „бусара“. Она може имати у врху и отвор за дим са огњишта (сл. 4).

„Земуница“ је колиба укопана доњим делом у терен.

У крају Далмације виде се исти облици саграђени само и једино од плочастог камења наслаганог у шупљу купу. То су „буње“ (истоветне и у јужној Италији — а у далекој прошлости истоветне и са микенским гробовима) — сл. 3.

Све те кружне основе омогућавају покривање простора са најмање конструкције, или бар са најједноставнијом конструкцијом. Нешто је компликованије склапање колиба на правоугаоној основи. И ове могу бити покривене на разне начине: просто набацаном сламом, или сламом везаном у правилне редове (сл. 6) или чак и развијеном кором од дрвета скинутом са великих стабала; то су „лубаре“ (сл. 5). Како коси рогови полазе од саме земље то се ту у угловима губи доста простора те за рокове могу бити бирања танка стабла савијена на лакат што даје и неку врсту усправног зида; то су „криваче“.

Да ветар не би растурао сламу крова ова се причвршћује озго на разне начине. Најчешће већ поменути „лемезима“. Слика 7 приказује један посебан начин осигурања слемена.

Најзад, има и покретних колиба, на санкама, за превоз преко ливада; то су „кућери“ у којима чобани ноћивају идући за стадима оваца, за пашом на планини.

Сл. 1 — Типови сеоских кућа по разним крајевима Југославије

Територија Југославије разнолика је по богатству планинског рељефа и равница те према томе и по занимању становништва у појединим крајевима, по климатским приликама појединих крајева и најзад, и по грађевинском материјалу који сељак има при руци. Отуда и разноликост сеоске архитектуре у појединим крајевима простране земље.

Сл. 2 — Шиља, дубирог, савардак (купа стабала покривена сламом која је озго још притиснута танким стаблима како је ветар не би развео)

Сл. 3 — Буња у Далмацији. Плочасто камење сложено у купу, са консоластим испуштањем, без засвођавања

Сл. 4 — Бусара, купа танких стабала покривена бусеном; озго је отвор за дим

Сл. 5 — Колибе покривене кором огуљеном са стабала дрвета

Сл. 6 — Колибе четвртасте основе, покривене сламом

Сл. 7 — Кров покривен сламом, учвршћеном за водоравне летве; сламе је нарочито осигурано да ветар не би развео сламу (Црна Гора)

СТАРА СЕОСКА КУЋА БРВНАРА У СРБИЈИ

Како смо то већ на почетку рекли, првенствено ћемо истаћи код свих грађевина ове фолклорне архитектуре оно што један савремен архитекта треба највише да познаје — а то су основни распоред, облици, изгледи и стил. Како је и зашто дошло до ових облика, изгледа и стилова објаснићемо и разложима потреба, функција и свих осталих услова који су утицали на такав развој.

За брвнару смо рекли да је постала као резултанта следећих услова: масивно дрво као једини грађевински материјал у шумовитој планини и потреба добре заштите од сурове климе, хладноће и снега.

Зидови старијих брвнара грађени су од целих стабала, облица, Доцније, са рационалнијим искоришћењем дрвета, облице су половљене и тесане у греде и талпе. У нашим крајевима облице се виде још једино у Босни, најбогатијој шумом.

На угловима зграде састав брвана се назива „усјек“ или „ћерт“. Дрво се заседа озго и оздо за по 1/4 висине тако да дужином зида належе потпуно једно на друго (сл. 8, таб. I). Врата и прозори су просечени у маси зида.

Основа зграде је правоугаона. У унутрашњости је под од земље. Кров нема нарочиту унутрашњу конструкцију већ су само рогови сучељени један о други у слемену. Преко рогова су водоравне летве а по овим дашчице — „шиндра“ — (које се добијају као одпатци при тесању облица у четвртасте греде. Забата, по правилу, нема. Због обиља снега (и због тога што је покривач дашчан) кров је веома стрмога нагиба (сл. 11, таб. I).

На два рогља крова су препусти који штите и ојачавају те рогљеве. Код једноставнијих примерака кров је покривен сламом (сл. 10).

Унутрашњост је једноставна: Једна једина четвороугаона просторија, обично

са огњиштем у средини (да ватра буде даље од дрвенога зида). Дим са огњишта (које је увек отворено) може бити прикупљан у левак и извођен кроз дрвен димњак, који једноставнији облици немају (табла I).

Често се на просторији виде двоја наспрамна врата. Она се отварају према правцу ветра а користе једна или друга ради повољније комуникације са двориштем. Прозори су мали, а може их и не бити (стакла није било, стављана је и разапета кожа-мешина).

Спавало се на простиркама, на земљи. Кревета је било ретко. Намештаја много није било. Ту су ниске столице, треношци; по неки декоративно израђен „сто“ за домаћина и за госта. Јело се на дашчаној софри која се постављала и уклањала и уклапала да не запрема места (табла IV). Остали предмети су још какав ковчег за одело, наћве за брашно; каква полица — и то је све. Осветљење је увече давала запаљена цепка лучи.

Све је на оваквој кући било од дрвета. Све израђено рукама самих сељака. Ништа купљено у вароши. Ни шарке за врата (већ само дрвени стожер). Чак су и браве и кључеви били изрезани од тврдог дрвета (сл. 13).

Даља еволуција овако најосновнијег и најсиромашнијег облика брвнаре, поделила је ову на „кућу“, тј. онај већ описани простор са огњиштем, и собу, где се прелазило на спавање. Таван никада није одвајан таваницом нити искоришћаван као простор. Само је изнад собе могла бити постављена таваница (од дасака „шашоваца“).

Како је планински терен често у паду, то је и кућа постављена према тој косини. То је „кућа на ћелицу“, испод чијег је доњег дела искоришћен простор за по-
друм или стају (сл. 11, таб. I). Испред ула-

за у кућу је ретко формиран трем. Нужника у самој згради никада није било. По негде, код муслимана, он је додат споља уз кућу (сл. 12). Брвнара је само са највећим изузетком грађена и на спрат.

У планинским крајевима села немају куће груписане у уске целине. Куће су у двориштима (у којима су сем њих и све остале привредне зграде). Куће су постав-

љене према теренским и осталим условима а дворишта могу бити и без ограда.

Ово је, у најкраћем, приказ брвнаре динарског типа који је заједнички за југо-западну Србију и југо-источну Босну. Словеначка брвнара је алпскога, штајерског, типа те је нешто друкчија (о њој ће посебно бити речи, стр. 29).

Сл. 8 — Веза брвна на углу зграде брвнаре у т.зв. „усек” или „ћерт” (брвна су засечена озго и оздо за по $\frac{1}{4}$ висине)

Сл. 9 — Старе куће брвнаре у Жабљаку под Дурмитором (изгореле 1942. г.)

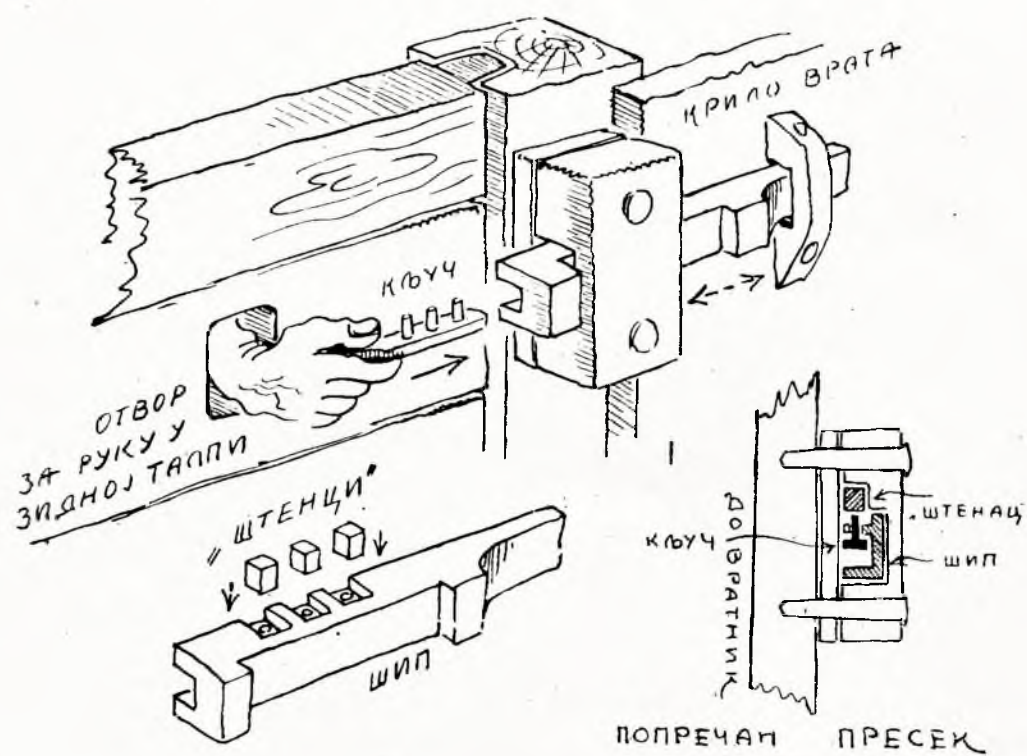
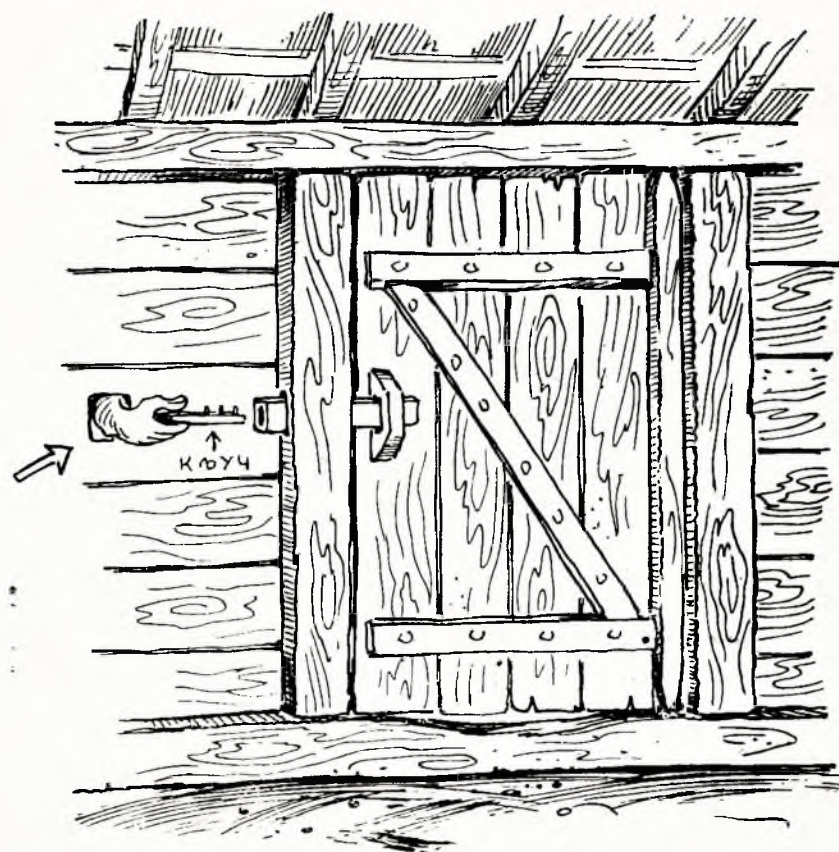
Сл. 10 — Брвнара „на ћелицу” тј. са подрумом; кров је покривен сламом (Србија)

Сл. 11 — Брвнара на озиданом подруму покривена кровом од шиндре (Србија)

Сл. 12 — Брвнара са кровом од „шиндре”; кућа има више одељења изнад зиданогa приземља; споља су, лево, нужник а у средини помијара (Црна Гора)

Сл. 13 — А и Б — Дрвена брава са дрвеним кључем (Србија)

СТАРА СЕОСКА КУЋА БОНДРУЧАРА У СРБИЈИ

Основан конструктивни елеменат бондручаре је костур од лаке дрвене грађе за целу зграду (сл. 14, таб. II). Зидови су затим, испуњени лакшим материјалом, при чему доминира земља. Ту је „ћерпич“, тј. непечена цигља, или су на скелет прикуцане летвице које држе леп од блата, или је, најзад тај леп постављен преко оплетеног прућа. И фасаде и унутарње просторије куће, махом су преко тог блатног лепа окречене.

Бондручара је кућа крајева са умеренијом климом. Како су фасаде олепљене блатом то их треба штитити од кише и сунца, због чега кровови имају широке препусте стреја; олука нема (сл. 20). Кровни покривач је ћерамида, олучасто савијен цреп (док се код једноставнијих облика види и слама). То је тежак покривач а ћерамида је само положена преко летава, зато је нагиб крова благ. Снега нема претерано те нема ни потребе стрмих кровова. Кровови су увек четворосливни. Избегава се колико је то год могуће кров са увалама (лима нема). Тавански простор није искоришћен.

За унутарњи распоред важи оно што је већ речено код брвнаре. Уз првобитну једноставну просторију са отвореним огњиштем на средини, додаје се соба, мања остава („клијет“), а нарочито испред улаза трем („ајат“). Трем служи за склањање алата, оруђа; за сушење пољопривредних производа, и као веома корисна прелазна

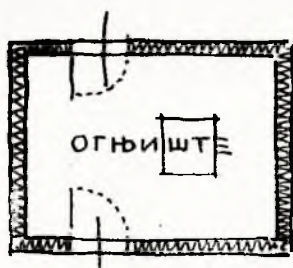
веза куће са двориштем и окућницом где сељак обавља своју главну привредну радност (таб. II).

Старији тип трема је са дрвеним ступцима без arkada. У Поморављу и источно од Мораве виде се често декоративне arkada између тих стубаца. Оне нису конструктивне; од летвица су и олепљене су блатом (има их исто тако и у суседним крајевима Бугарске) сл. 17 и табла II.

Код кућа које имају и одвојену собу ова може добити и пећ чији дим иде у заједнички димњак са полуотвореног огњишта, које је примакнуто уз преградни зид. Огњиште добија озго левак за прикупљање дима а димњак изнад крова има обично украсни завршетак (сл. 18, 19 и таб. II).

Кућа бондручара постављена на кос терен може добити распоред „на ћелицу“ који смо већ описали код брвнаре. У релативно новије време виде се бондручаре на равном терену да се издижу на каменом озидан подрум (уствари ту је и кујна). Камене степенице за горњи део постављене су споља. Нужника у самој згради није било. Праве бондручаре на спрат у Србији су биле ретке (њих, пак, чешће имају Косово, Метохија, Македонија и Босна).

Куће су биле у двориштима а не на линији улица, чак где је ових и било а не само у селима са негруписаним кућама где улица није ни могло бити.

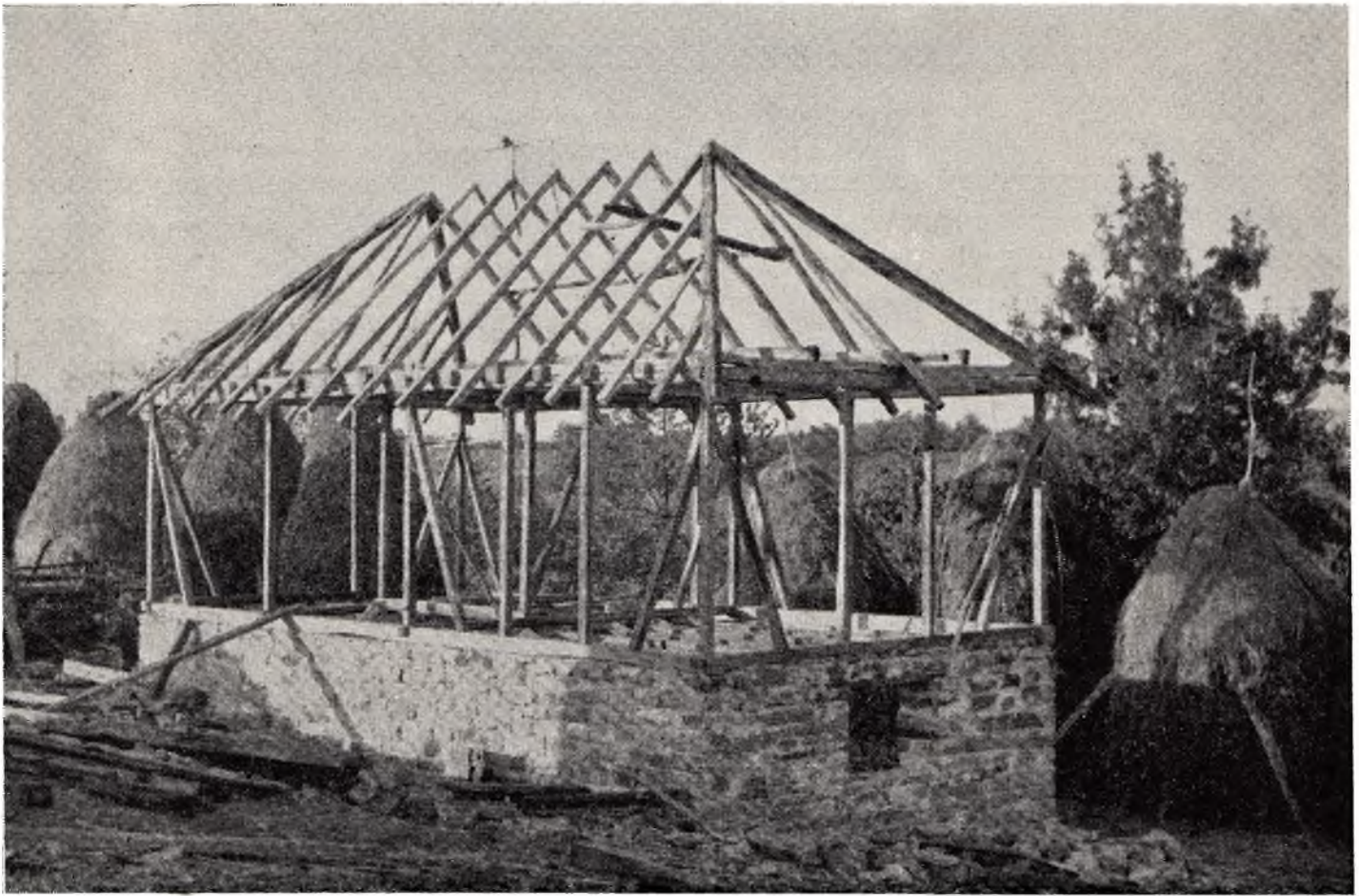
ЈЕДНА ЈЕДИНА ПРОСТОРИЈА ~ ОГЊИШТЕ НА СРЕДИНИ ~ ЧЕСТО ДВОЈА НАСПРАМНА ВРАТА

ОДВАЈАЊЕ СОБЕ ОД 'КУЋЕ' ~ ОГЊИШТЕ У УГЛУ КУЋЕ ПЕЋ У СОБИ (ИСТИ ДИМЊАК)

УВОЂЕЊЕ ТРЕМА ~ ОДВАЈАЊЕ ОСТАВЕ ~ КЛИЈЕТИ

Сл. 14 — Сеоска кућа „бондручара” у грађењу. Подрум је озидан каменом а изнад њега се види скелет од гредица за зидове, који ће бити испуњени лакшим материјалом; кров је увек четворосливан (Србија)

Сл. 15 — Сеоска пола брвнара пола бондручара, покривена ћерамидом (Србија)

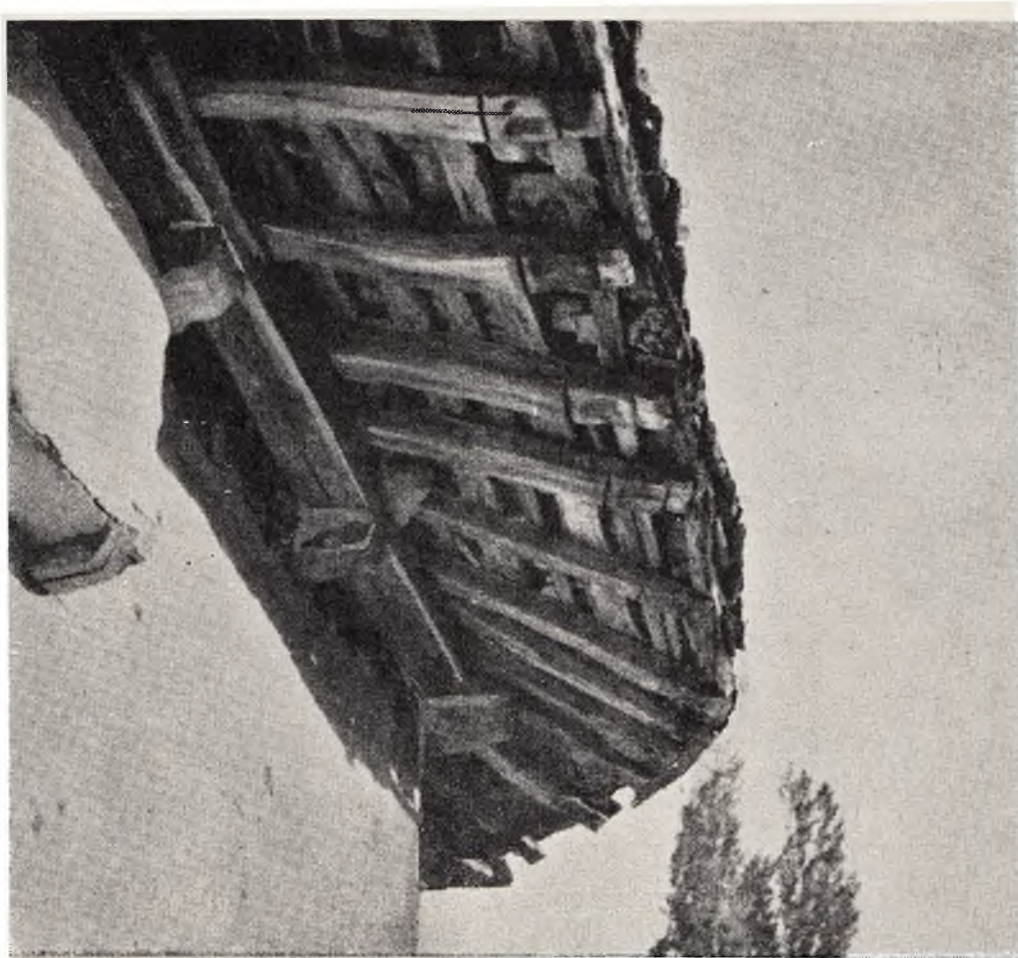
Сл. 16 — Већа сеоска кућа бондручара са подрумима и тремом-„доксатом,, (Србија)

Сл. 17 — Пример за трем са аркадама (Србија)

Сл. 18 и 19 — Димњаци изнад огњишта у сеоским кућама у Србији

Сл. 20 — Стреја крова покривеног ћерамидом; рогови су оздо видни; олука нема

СТАРЕ СЕОСКЕ КУЋЕ У РАЗНИМ КРАЈЕВИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Војводина

Стара кућа по селима Срема, Баната и Бачке (не диференцирајући варијанте) је изузетак од правила која важе за спонтан развој диктиран природним условима. То је архитектонски облик усвојен на целој подручју Панонске равнице (која је данас етнички и политички подељена између Југославије, Мађарске и Румуније). У Војводини су овај тип успоставиле аустроугарске власти у другој половини XVIII века, када су наредиле ушоравање села и у тим селима планску парцелацију, положај кућа према улици и дворишту — па и сам тип куће. Требало је збити на мањи простор сва домаћинства, дати сваком излаз на улицу а позади економско двориште и излаз на њиву. Зато су парцеле уске а дуге, а куће су (такође уске а дуге) постављене ужом фасадом на уличну линију, са једном дужом страном према дворишту а другом уз суседа. Свуда све потпуно једнообразно (сл. 21, таб. III).

Кућа има у средини кујну, са полузатвореним огњиштем и димњаком. Испред ове су једна или две собе. Све је повезано са двориштем тремом који иде дуж целе дуге стране куће. На тај трем се може ући и директно са улице вратима. Нужника у згради није било (табла III).

У Војводини је најприступачнији грађевински материјал земља. Зато су зидови често од „набоја”, набија се полусуво замешана земља армирана сецканом сламом, између две даске и тако, слој више слоја, израђује зид. Кров се покрива најприступачнијим материјалом — трском из рита. Он је увек двосливан, са забатом на уличној фасади. Уличне фасаде се крече сваке године, и то може бити и у живим бојама.

Тек се у развијенијем облику додају собе и целом ширином парцеле према улици, остављајући ту ипак велики колски пролаз. Куће су по правилу само приземне.

Косово и Метохија

Иако су ова два краја у понечему различита, даћемо им за старе сеоске куће општу основну карактеристику.

Најстарији и најједноставнији облик је кућа приземљуша, са тремом према дворишту. Из трема се улази у „кућу” (просторија са огњиштем, најчешће отвореним), поред куће може бити и соба. Стаја за стоку је често под истим кровом. Нужника у згради није било (сл. 22, 23 и таб. III).

Грађевински материјал је најчешће „ћерпич” (непечена цигла) који у зиду може бити ојачан дугим водоравним гредицама. Фасаде могу бити једноставно остављене, без лепа и без кречења. Кровни покривач је најчешће ћерамида. Где има погодног камена за то покрива се и њиме („плочом”), а и сами зидови могу бити плочастим каменом озидани (усуво или само са иловачом). Каменом су правилније и масивно озидане куле у селима са шиптарским живљем (поменули смо већ да је такве зграде диктирала потреба одбране у временима и приликама са личном несигурношћу). О тим кулама биће више речи у одељку о изузетним облицима сеоских кућа уопште (сл. 38 и 39).

Македонија

Иако доста планинска земља, Македонија није богата шумом масивнијег дрвета. И у овоме крају стара сеоска кућа била је, углавном, бондручара. Клима овог најјужнијег краја наше земље није ни сурова ни обилна снегом (сем на високим планинама). Кућа је зато једним делом својим увек са отвореним тремовима и чардацима (сл. 24, таб. III).

Код најједноставнијих сеоских облика она је била приземљуша, са „кућом” (у којој је огњиште и где се спава) али је и

стаја за стоку често била одмах директно уз ову, тако је стока, највећа вредност коју је сељак после земље имао, била под директним надзором и најбоље чувана. Испред оба одељења је трем (ту може бити и бунар а ту се лети и кувало) — табла П.

Зидови су грађени чешће од плочастог камена, ојачани водоравним роштиљима гредица, но могу бити исто тако и од „ћерпича”. Ретко су олепљивани а још ређе су били и кречени. Кровови, широких стреја, покривани су ћерамидом али и плочастим каменом ако га је у близини било и веома су благих нагиба (1 : 4) јер то захтева ћерамида а тешкога снега нема.

Кућа је често и на спрат. Тада је приземље озидано а спрат је бондручне конструкције. На њега се излази спољним дрвеним (јако стрмим) степеницама, обично са трема. На спрату је најчешће отворен чардак. Ти тремови и чардаци постали су из практичне потребе а у вези са занимањем сељака (сушење дувана, паприке, кукуруза итд.) и потребом рада под заштитом таквог полуотвореног простора. Они одговарају и клими па и теренским условима терасастог постављања села на падине терена. Села у Македонији имају доста груписане куће; разуме се ипак без геометријски правилних улица нити таквог постављања кућа према њима. Нарочито су таква села „печалбара” уз Дрим (Галичник, Лазаропоље итд.) са типом кућа који већ може прелазити и у онај варошица.

Босна

Босна је својим већим делом богата шумом а то се огледа и на архитектури сеоске куће, која у таквим крајевима има облик брвнаре и то покривене кровом од дашчица — „шимле”. Међутим тако дашчаним крововима покривене су и старе куће бондручаре којих такође има много у Босни. Зидови тих бондручара образовани су од најједноставнијег „шепера”, а то је испуна оплетенога пружа олепљена са обе стране блатом (сл. 28. и 29).

Код старе босанске сеоске куће појављује се, у понечему, и разлика између

куће муслимана и кућа осталих, јер су муслимани, због некада затвореног живота њихових жена, многе послове обављали у самој кући (они често и млечне производе тако прерађују).

Црна Гора и Херцеговина

Карактером земљишта и флором, Црна Гора је подељена на две зоне: шумовиту планинску и камениту без шуме. Тако и херцеговачка сеоска кућа има често више сродности са црногорском него са босанском, јер је и Херцеговина такође подељена на две сличне зоне као и Црна Гора.

У шумовитим планинама Црне Горе, богатим пашњацима, сточарство је главно занимање сељака. Ту се види кућа брвнара, али како је за сточарско занимање везан живот на „катунима” у планини где се овце „издижу” на пашу, то се по тим летњим „становима”, највише виде колибе, „дуби-рози”, „савардаци” и остали једноставни облици.

У карстноме крају Црне Горе и Херцеговине старе сеоске куће су махом камене приземљуше. Једноставне правоугаоне основе са зидовима начињеним најчешће, само „усуво” од сложеноса камена а покривене сламом. Кровови су им двосливни те имају са две уже стране забате. Где за то има погоднога материјала, кровови су покривени танким каменим плочама. Како дрвета за гориво има мало то су огњишта већ полузатворена, те има и димњака (сл. 30. и 31, табла III).

Херцеговци су добри клесари камена те су често оквири врата и прозора правилно обрађени. Овај облик камене куће сличан је, у многоме, општем типу куће Јадранскога приморја.

Јадранско приморје

Цело Јадранско приморје припада зони краша (карста), без шуме а због порозности земљишта оно је и без воде. Камен је једини грађевински материјал, тако да смо већ међу најједноставнијим облицима видели и „буње”, шупље купе образоване

од плочастог камена (сл. 3, таб. XI). Развијенији облици сеоских кућа имају правоугаоне основе (од камена најчешће сложеног „усуво“ тј. без икаквог везивног лепа) а двосливне кровове покривене сламом. Имућнији сељани покривали су своје куће „купом“, „каналом“, тј. полуолучастим црепом — ћерамидом.

Ове приморске куће имају полузатворена огњишта (камине) који су западњачког порекла из крајева сиромашних дрветом за гориво. Она су обично у засебним „кужинама“ уз саму зграду. Зграда може бити и на спрат. У том су случају камене степенице постављене споља. Оне воде на терасицу („сулар“), која може озго имати хладњак од лозе („одрину“, „перголу“). „Коноба“ је подрум или магаза куће. Због јаких ветрова и сувише сунца, прозори могу имати дрвене капке („шкуре“) — табла XI.

Код кућа на спрат (а има их и са два спрата, сем приземља) огњиште може бити и под кровом тако да дим излази најкраћим путем.

Због несташице воде уз кућу су често цистерне у које се прикупља кишница.

Хрватска и Славонија

Ако издвојимо камениту и кршну обалу Далмације и Истре, видимо да континенталну Хрватску чини крај валовит и шумовит, са преласком, нарочито у Славонији, у Панонску равницу. Стара сеоска кућа у шумовитоме крају била је брвнара, и то више словеначко-западњачкога него динарскога типа, најчешће покривена кровом од сламе. Кровови су двосливнога о-

блика а са ужих, забатних, страна затупљени су на рогљевима. Таван је и искоришћаван. Кућа је грађена и на спрат (у том је случају приземље, најчешће, ози- дано.

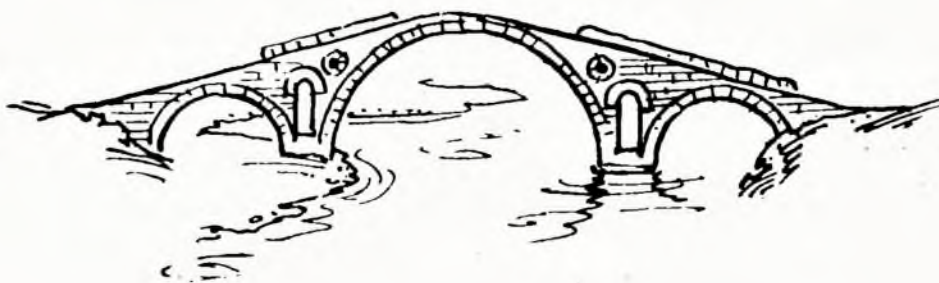
У Панонској Хрватској и у Славонији преовлађује општи тип издужене основе, где су све просторије (и кујна) једна поред друге а иза једног дугог заједничког трема, који је окренут дворишту. Таква кућа може бити и на спрат (сл. 26. и 27).

Словенија

Највећи део територије Словеније налази се на терену Алпа који, једном својом граном силазе у карст динарског ланца дуж Приморја. У том планинском и шумовитоме делу Словеније кућа има тип алписке брвнаре, са изванредно пространим кровом који је штити од обиља снега. С друге стране, превелика влажност климе у Словенији налаже склањање свих пољопривредних производа као и сточне хране у суве заштићене просторије. Зато су овде **тавански простори увек искоришћени**.

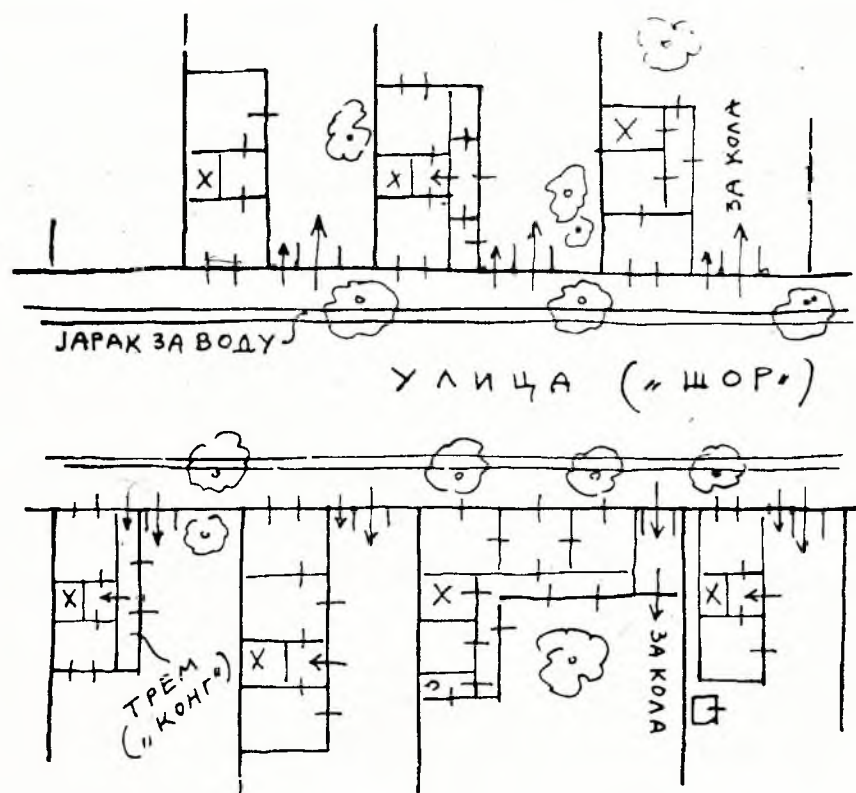
Кућа може бити у своме приземљу и зидана. Издужене је правоугаоне основе, а на спрату је галерија са уже, забатне, стране а са ове је и прилаз тавану. Галерија може, пак, бити и дуж куће. Кровови, изнад правоугаоне основе, двосливни су, али су им рогљеви на забатним странама озго закошени, што им дају посебну карактеристику (сл. 34. и 35).

Куће могу имати и више одељења а клима диктира пространу пећ зидану од каљева.

Сл. 21 — Војвођанска кућа; куће излазе својим забатима на линију улице; кровови су покривени сламом; дворишта су између кућа

Сл. 22 — Кућа на Косову, озидана непеченом цигљом („ћерпичем”);
кров је покривен ћерамидом

Сл. 23 — Зидови куће су од плочастог камена ојачани водоравним гредицама (Метохија).

Сл. 24 — Сеоска кућа на спрат; приземље има трем, на спрату је отворен чардак
(Македонија)

Сл. 25 — Детаљ једне куће у Македонији

Сл. 26 — Двориште сеоске куће у Хрватскоме загорју; кућа брвнара покривена сламом

Сл. 27 — Сеоска кућа на спрат (Жумберак — Хрватска)

Сл. 28 — Босанска кућа, на спрат; конструкција је бондручна, кров је покривен дашчицама („шимлом“)

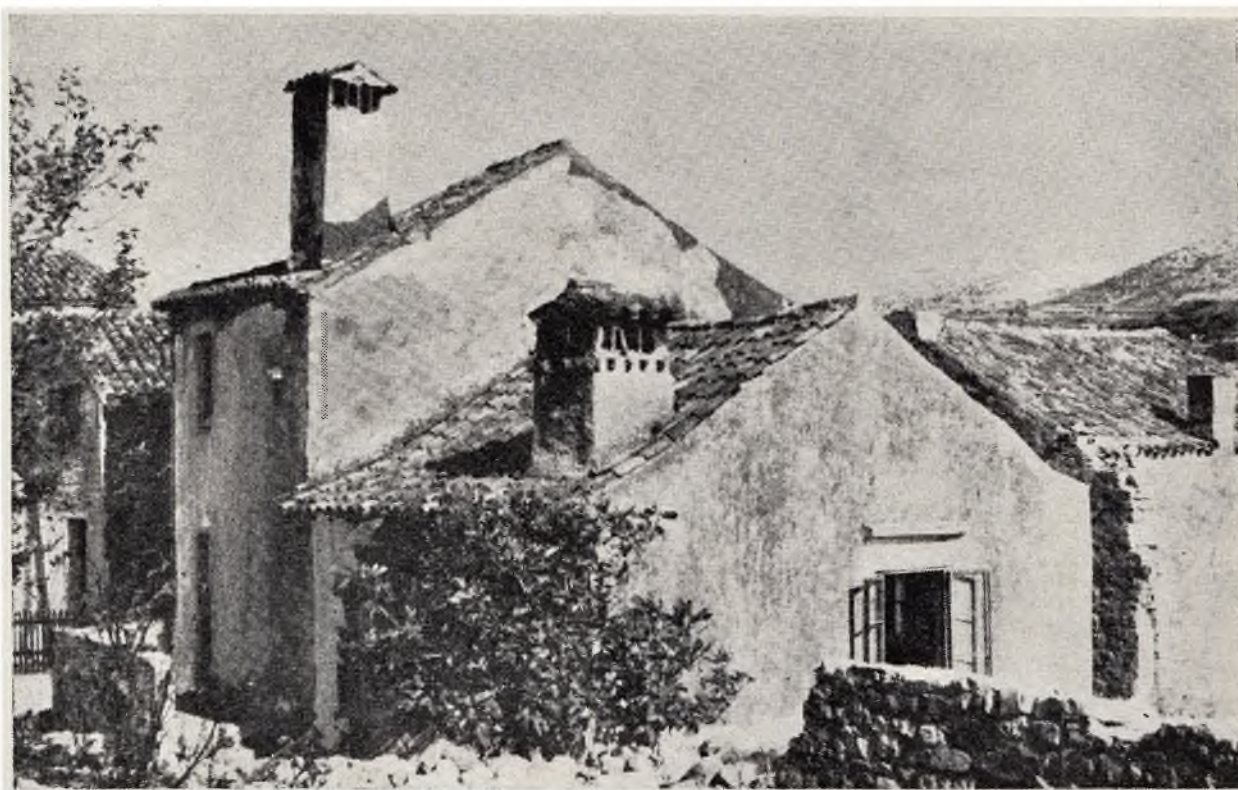
Сл. 29 — Сеоске куће у Босни; брвнаре покривене кровом од дашчица

Сл. 30 — Камена приземна кућа у Црној Гори; кров (двосливан) покривен је сламом

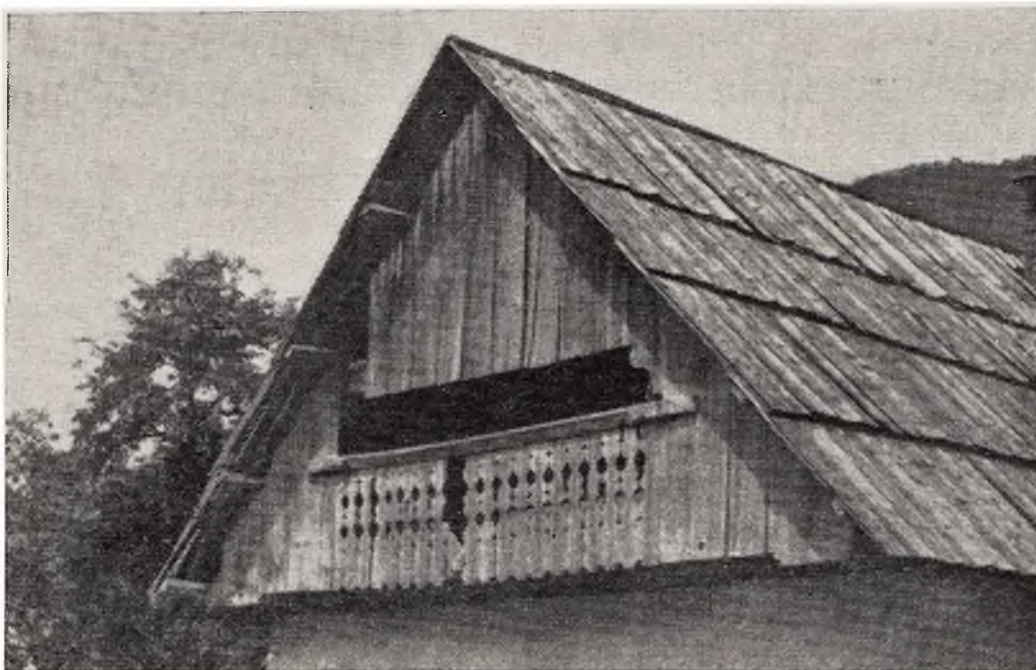
Сл. 31 — Херцеговина; камене куће, покривене каменим плочама или ћерамидом

Сл. 32 — Јадранско приморје; камене куће; двосливан кров је покривен ћерамидом („купом”)

Сл. 33 — Јадранско приморје; куће рибарскога села на обали мора

Сл. 34 — Таван сеоске куће у Словенији је искоришћен за смештај летине

Сл. 35 — Сеоска кућа у Словенији; приземље је озидано, спрат (дрвен) има галерију;
кров је алпског типа

НЕКИ ПОСЕБНИ ОБЛИЦИ ИЗ СЕОСКЕ АРХИТЕКТУРЕ

(цркве брвнаре, сеоске џамије, куле — итд)

Ставили смо себи у задатак да прикажемо првенствено **облике и изгледе** старих сеоских кућа и да им при томе истакнемо карактеристике и особености. Навлаш нисмо улазили у етнографске детаље нити у приказе свих економских зграда сеоских домаћинстава. Хтели смо, пре свега, да дамо најосновнији преглед зграда за становање у разним сеоским крајевима Југославије. Но с тиме у вези, мислимо да је потребно обазрети се и на извесне типичне облике зграда које су сељаци сами градили а који облици и изгледи прикупљају у себи оно што је најкарактеристичније у овој радности која се баш у овој грани највише приближава уметности.

Дрвене сеоске цркве и џамије

Издвојићемо облике који највише падају у очи, а то су: **сеоске цркве брвнаре** и **сеоске џамије**. Ни једне ни друге нису само скромнија транспозиција облика развијених на монументалним средњовековним стилски обрађеним и украшеним богомољама. Разуме се да су многи традиционални и за функцију неопходни облици и овде задржани (полигонални или полукружни олтар на црквама а трем и минаре на џамијама, па су чак у бродовима сеоских цркава постављани лажни сводови од дашчица) али и те цркве и те џамије имају, углавном, основну концепцију сеоске куће прилагођене за нову функцију.

Сеоска црква брвнара је, може бити, као таква грађена и у Средњем веку (јер има старих текстова који помињу „дрвене цркве“) али ова група (а има у њој на терену још око педесетак очуваних споменика) коју видимо још данас у Србији, развијена је, углавном, у другој половини XVIII и првој половини XIX века, у време када су се сељаци ојачали бројно и еко-

номски па и политички, те се почели ослобађати стеге турских власти. Они су тада у својим шумама, даље од вароши где су Турци били у већини, почели градити онако како су и своје куће дотле градили — брвнаре, покривене дашчаном шиндром (сл. 37). Све је на овим грађевинама било изрезано и склопљено од дрвета.

Са сеоским џамијама нешто је други случај. Све средњовековне џамије задужбине су појединих турских управљача. То су биле грађевине скупе израде а грађене су само по значајнијим центрима (не као манастири православних који су баш грађени изван насеља).

Сељацима муслиманима (највише у Босни и Херцеговини) су пак биле потребне џамије и у даљим планинским крајевима. Са средствима која су имали на располагању они су градили своје богомоље на најекономичнији начин а са материјалом који су једини у таквим приликама могли набавити. Зато су њихове џамије зидане (нема џамија са зидовима од брвана) као једноставне четвртасте просторије, покривене шиндром. Испред тако озидане (или бондручне) зграде постављен је трем, саграђен од гредица а са приземљем и спрамом. Минаре је такође само од гредица и конструисано а обложено је и покривено дашчицама (сл. 36).

Како на вратима црква брвнара тако нарочито на свима дрвеним деловима трмова сеоских џамија народски мајстори изрезали су своје богате шаре, какве, донекле сличне, видимо и на преслицама, гулама, дрвеним столицама, софрама итд.

Камене куле у Метохији

Има их и изван Метохије али их овде има највише јер су ту одговарале локалним приликама несигурности у вези са ка-

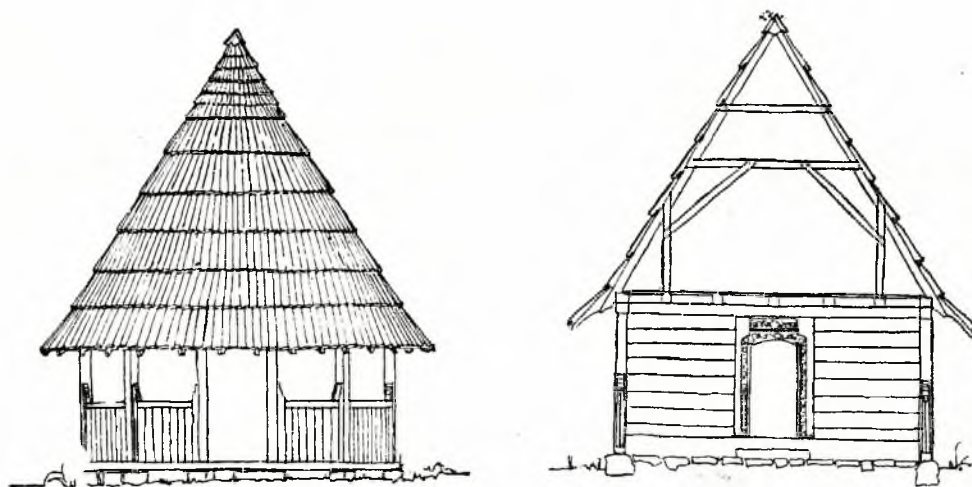
рактером и начином живота становника. Ко год је могао градио је себи кућу-тврђаву од камена (и данас још има читавих села — на пр. Дечани, Лоћани итд. где је већина кућа тако саграђена). Облик потиче, свакако из Средњег века када се по таквим „кулама“ са чардацима и станова-ло (народне песме). Улазак је често тек високо на спрату те је, без степеница које се уклањају, неприступачан (нарочито ноћу). У приземље се склања стока а на врх куле је брвнара (јер је међ зидовима од брвана далеко угодније и здравије становати него у каменим) (сл. 38. и 39).

Веома практичне а естетски од изванреднога ефекта су отворене дрвене галерије на спрату тих кула, са изрезаним декоративним аркадицама и клупом иза њих (табла III).

У приказ осталих зграда на којима је народски мајстор изразио све своје способности, нећемо се овде упуштати. Има, на пр. веома интересантних облика дрвених воденица. Манастирски конаци су, пак, грађени мање по типу сеоских грађевина; они имају више елемената старе оријенталне варошке куће.

Сл. 36 — Дрвена сеоска цамија, покривена шиндром; и минаре је дрвено (Гусиње — Црна Гора)

Сл. 37 — Дрвена црква са тремом (Шумадија)

Сл. 38 — Шиптарска утврђена кула озидана каменом (Метохија)

Сл. 39 — Кула; на спрату је дрвена галерија која се може и затворити

Из целог се досадањег приказа види да нема **једнога** типа сеоске куће за целу Југославију. Диференцирали смо главне групе према разним крајевима. Свака група има своје карактеристике потпуно различите од других (динарска брвнара, словеначка брвнара, кућа источне Србије са аркадама, војвођанска кућа, сеоска кућа приморскога крша — да не наводимо све и да поменемо само неке од њих). Међутим, оно што треба истаћи, то је да ни један од тих типова не представља само најекономичнију и најпрактичнију конструкцију, неодређену изразом и без тежње ка извесном, ма и најскромнијем, ефекту спољашности или украсу детаља.

Свуда, било то на складноме уобличавању волумена саме масе, на кроју стреје, на постављању и обради трема, било најзад на китњастоме димњаку ... свуда се осећа да сељак није тражио да има само практичну већ и кућу изразитога ефекта, како би била „боља“ од других, како би истакао углед свој и породице. Слична се естетска тежња види и у унутрашњости куће, на намештају, нарочито на резбари-

јом украшеним великим столицама за домаћина и госта, на софрама за ручавање јер столова нема ... итд. (таб. IV).

Што се тиче величине самих кућа, појединих њихових делова и односа тих делова међу собом, тј. размера, сразмера и пропорција — ту је све вековима искристалисало у извесне законитости, а основно мерило у тим законитостима били су узраст човеков и потребе његовога кретања. Све је из тога произишало, отуда толике логичности и складности у целини и у детаљима. Отуда и цела естетика.

Када човек баци поглед кроз историју развитка многих других народа и њихове фолклорне архитектуре, мора констатова-ти да има примера изванредних естетских вредности — али такође и то да тога нема и код свих народа. Има их који нису оставили нарочитих доказа о томе. Наши народи су имали тај естетски смисао и потребу његовога испољавања и изражавања — а истицања ове вредности и у њиховој фолклорној архитектури је једна од главних преокупација овога предмета.

СТАРЕ ВАРОШКЕ КУЋЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

ПОМОЋНА ЛИТЕРАТУРА

Grabrijan D. Neidhardt J. »*Arhitektura Bosne*«, Ljubljana, 1957.

Којић Б. „*Стара градска и сеоска архитектура у Србији*“, Београд, 1949.

Томоски С. „*Македонска народна архитектура*“, Скопје 1960.

Чипан Б. „*Стара градска архитектура — Охрид*“

СТАРЕ ВАРОШКЕ КУЋЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Још из више разлога него што је то био случај за сеоску кућу, јасно је да не постоји један једини тип старе куће за све вароши у разним крајевима Југославије.

Разлика између сеоске и варошке куће зависила је од разноликости потреба и начина живота сељака и варошана; зависила је, затим, од могућности избора грађевинскога материјала; и најзад, у извесној мери и од климе. Бар би теоријски тако требало да буде. Међутим док су три горња услова била од највећег интереса и значаја за развој сеоске архитектуре, за варошку то није био случај у пуној мери.

Разлика између села и вароши у начину живота, а у вези са њим и са потребама, била је најочигледнија. Варошанин се бавио трговином, био је занатлија, службеник и запослен на други начин него сељак земљорадник и сточар. Мада је и његова кућа била првенствено за становање, било је и другојачијих кућа у вароши: занатских радионица, складишта, продавница, гостионица, ханова, крчма — итд. Једна је кућа могла имати и више разних намена.

Но да пођемо прво од општих компоненти које су утицале на облик и изглед, на распоред и остало, сваке варошке куће: За нашу земљу од највеће је важности њена подељеност, у далекој историјској прошлости, на крајеве који су вековима били под утицајем оријенталног начина живота и културе, у чијим се варошима вековима живело на начин својствен целој подручју које је обухватала Отоманска царевина — и на крајеве изван те сфере, те културе и тога начина живота, а који су били под западњачким или медитеранским утицајем Европе у погледу начина живота и много чега другог. Док је у оном првом подручју владала у архитектури варошке куће извесна једнообразност (уз локалне варијанте) дотле је у другом било подвојености на две уже групе: једне развијене под компонентама услова Јадранскога приморја и друге под утицајем континенталне Европе. Но оно што би нарочито требало истаћи код архитектуре **варошких кућа уопште**, то је да је у њој (док се то за архитектуру сеоских кућа не би могло рећи) — поред повиновања условима животних

потреба, могућности набавке грађевинског материјала и вођења рачуна о клими — било веома много и угледања на „моду“ прихватања и примењивања већ разрађеног туђега стила. Тако је то било и код архитектуре варошке куће у оријенталној сфери Балкана, тако у приобалним медитеранским крајевима, тако најзад, и у северо-западним крајевима где је утицај кон-

тиненталне Европе био најјачи. Та угледања ишла су донекле чак и на рачун рационалности и удобности куће и живота у њој.

Истакавши подељеност територије Југославије, у прошлости, на поменуте три архитектонске сфере и ми ћемо наш приказ томе прилагодити и тако ћемо типове старих варошких кућа и приказати.

А — СТАРА ВАРОШКА КУЋА ОРИЈЕНТАЛНОГ ТИПА У СРБИЈИ, МАКЕДОНИЈИ И БОСНИ

Већ се из самога наслова види да је реч о варошима у делу земље који су Турци почели освајати крајем XIV века а који су затим држали вековима. У време турских освајања у феудалним земљама Србије, Македоније и Босне било је мало правих вароши у смислу како их данас подразумевамо; мада се помињу и „царски градови“ и престонице и разна друга насељена места, рударска насеља и тргови — као на пр. Рас, Приштина, Призрен, Ново Брдо, Крушевац, Пирот, Смедерево, Ваљево; у Македонији Скопље; у Босни Сребрница итд., док је Београд нарочито развијен као трговачко место тек од 1403. год. када га је обновио деспот Стефан Лазаревић. Феудалном друштвеном поретку, са привредом каква је била његова, вароши нису биле нарочито ни потребне. Њихов већи и бржи развој повезан је и условљен преласком феудалних односа на грађанске и дефинитивним формирањем грађанског становништва које се бавило занатством и трговином. Међутим, у овој југо-источној половини југословенске територије тај прелаз још није био видан у XIV веку и он се дефинитивно обавља тек за време турске власти. Турци су у својим завојевањима прво посели Балкан и отишли далеко на север и запад (на север до Беча а на запад скоро до Венеције), али су затим били и сузбијени и дуже се, најзад, задржали тек на линији Дунава, Саве и Уне. Још у вре-

ме највеће експанзије њихове према северу (у XVI веку), земље ранијих феудалних држава српске и босанске, остале су дубоко у позадини и са тих богатих крајева Турци су снабдевали своју истурену војску. Дотадањих феудалаца више није било; њихови „градови“ (у смислу средње-вековних тврђавица) изгубили су свој разлог постојања. Турци су већину њихових теже приступачних подграђа спустили на комуникацијски и привредно погоднија места. Ту су се трговина и занати брзо развили, и та су насеља брзо порасла до правих вароши (рекли смо већ раније да се назив „варош“ помиње у XV веку за диференцирање већега, отвореног насеља од града—тврђавице). Од својих утврђених успутних „паланака“ Турци су такође развили нова своја насеља. Убрзо је становништво свих тих вароши постало мешано: дошли су и Грци, Цинцари и Јевреји. Срби су се више држали села (из многих су их Турци присилно иселили у Цариград и другде). Но било их је и по варошима.

У тим варошима развила се сада и једна нова архитектура. Управо она није била нова већ продужетак опште византијске и ближе-оријенталне концепције. На целој територији ближега Оријента економика и прилике живота по варошима, одавно су учинили да за обичну кућу за становање није усвојен монументалан и веома скуп начин на који су грађене цркве

и палате, већ се искристалисао један други начин, економичан и брз за грађење — бондручна конструкција. Уосталом и кроз Средњи век цела Европа гради куће у бондручном начину конструкције, само су тамо, због климе и збијености кућа у густе агломерације а такође и због осталих локалних специјалности, облици били нешто друкчији.

Турци су дакле прихватили такву кућу и она је на простору од Каира, преко Анадолије, до Босне и Србије, добила свој општи даљи развој. Распоред соба био је око једног средишног простора а све је, обично, било развијено кроз приземље и један спрат, ретко више од два спрата.

Факт да су варошке куће морале бити груписане на одређен простор једне вароши, условио је, поред њиховог издизања на спратове, и њихово наслањање једне уз другу дуж улица. Имућнији варошанин, који није био везан за ужи центар вароши, имао је за себе и своју породицу и веће земљиште, ограђено а са кућом у дворишту или врту. Њему улица није диктирала облик и изглед куће нити распоред у њој. Међутим, за куће дуж улица биле су две варијанте: или је двориште излазило својом оградом и на саму улицу те је кућа била само с једне стране прислоњена, или га је било само позади куће те је ова с улице била узидана између две друге (табла V).

Падине терена дозвољавале су тераста постављање кућа, тако да је што потпуније искоришћена могућност видика са свих прозора. Уопште, могућност везе уну-

трашњости куће са природом, зеленилом и видиком, било само са двориштем, вртом, било са даљом панорамом, била је очигледна преокупација сопственика и градитеља ове архитектуре. Свакако да је то долазило од начина живота повученога у кућу, нарочито код муслимана, без већег заједничког промета у вароши. Двориште је било често зелен врт са цвећем а и већим дрвећем (орех, дуд).

Водовода ни канализације није било. Клозети су издвајани уз кућу. Где год је то било могуће спровођени су јазеви воде из оближње речице да теку кроз дворишта, пролазећи и испод оградних зидова појединих имања.

Поједини крајеви целе вароши били су издељени (сем „чаршије“) у разне „махале“.

Климатске прилике нису скоро ниуколико утицале ни на начин грађења нити на изглед куће. Порозни зидови бондручне конструкције и једноструки прозори у широким жљебовима, нису осигуравали довољну топлотну заштиту зими у планинским крајевима Балкана (пример Крушево у Македонији). Грејање просторија је било чешће ћумуром и мангалима него правом пећи (ова се развија у Босни). Зими се зато силазило да станује у озидано приземље. То је било утолико лакше јер је намештаја било мало (кревета никако, већ је постељина разастирана ноћу по поду).

У главном овакав тип куће остао је исти кроз векове како у варошима Анадолије тако и на Балкану.

СТАРА ВАРОШКА КУЋА У СРБИЈИ

Из разлога што је Србија политички и економски ослобођена у првој половини XIX века и што се брзо затим окренула западњачкој култури, варошке куће дотадањег облика и стила брзо су нестајале и нестале. Једва да од њих има још који остатак, зато имамо данас мало старих примера: у Београду два три, међу којима данас тзв. Доситејев лицеј (сл. 41), конаци кнеза Милоша у Београду и Топчидеру (оба последња већ са западњачким примесамма (сл. 40 и 42) — и то је све. У унутрашњости има такође још само неколико интересантних примера (у Врању, Лесковцу — а најбољи примери, још до Другог светског рата, представљале су куће трговаца Ичка у Београду (сл. 44) и Хаџи Ђоке Тодоровића у Нишу. Дунавски крај Дорћол у Београду имао је још у првој четвртини XX века читавих старих улицица.

Куће су обично биле са приземљем и једним спратом. Собе су увек груписане око једне средишње просторије, где је и „диванхана“ (дневни боравак и пријем) отворена многим прозорима према врту (сл. 46 и 47). Степенице за спрат нису биле посебно издвојене. Оне су биле или у тој средишњој просторији или споља на трему. Кровови, широких стреја, били су покривени ћерамидом; металних олука није било.

У унутрашњости куће није било данашњег намештаја. Дуж зидова су били „миндерлуци“ а на подовима ћилими. Дрвене таванице биле су украшене. Столова и столица није било. У бољим кућама, пећи су ложене из споредних просторија, где је стојао и огрев (таб. X). Осветљење је било свећама. Петролеумске лампе уводе се тек од половине XIX века.

Нарочита пажња поклањана је вртovima, кад су куће могле бити у њих издвојене. Иначе код прислоњених кућа дуж улице, где год је то било могуће, улазило се прво у двориште а тек из дворишта у кућу. Куће су биле намењене увек за становање само једне породице.

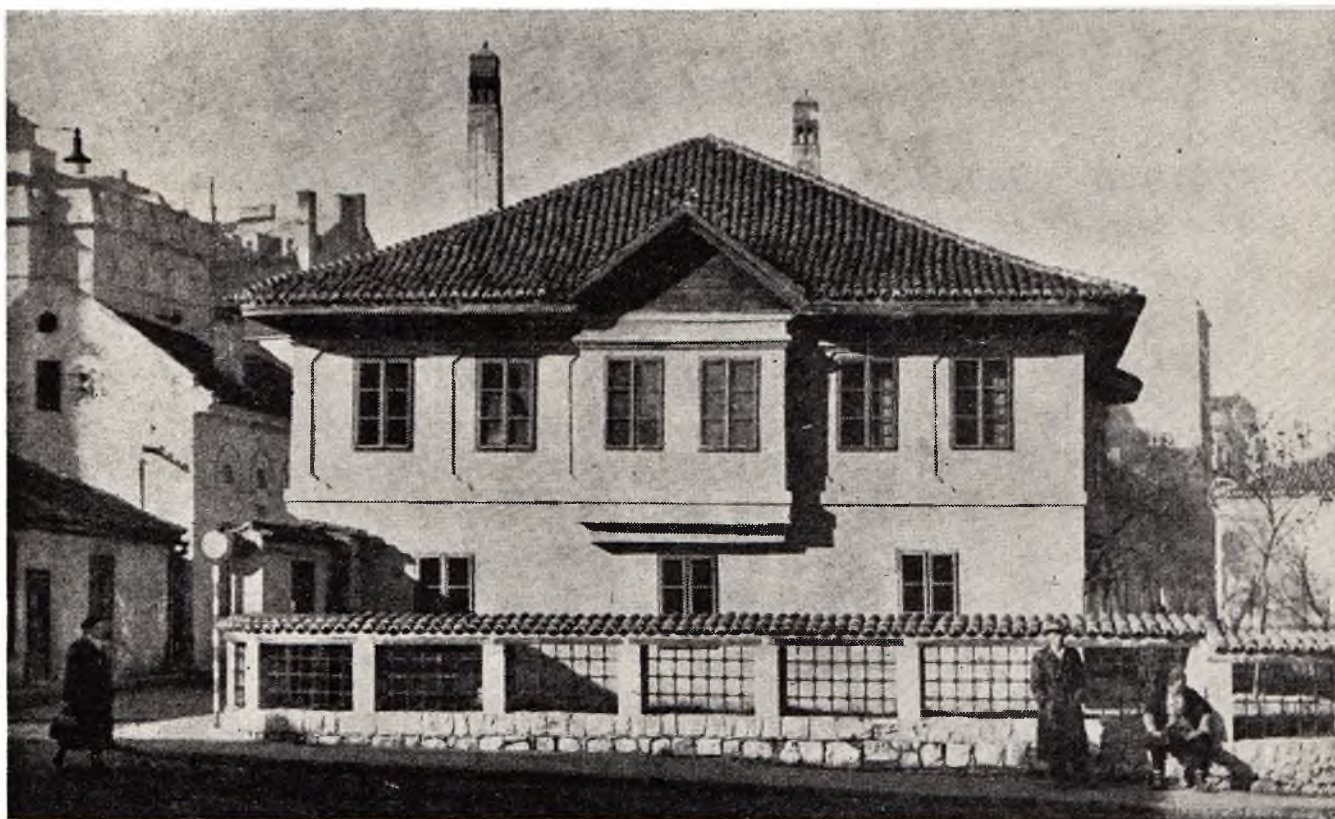
Наше слике 40. до 49. дају још неколико примера оваквих кућа и њихових детаља. На неким од њих се показује већ близина западњачких стилова, друге су још старијег оријенталног духа. Нарочито су архитектонски успели ентеријери двеју диванхана у т. зв. конаку кнегиње Љубице, жене кнеза Милоша, у Београду. Те су диванхане биле одељене дрвеним стубовима и ниским парапетима од осталог простора средињег хола зграде. У њима се седело на диванима свуда околу а многи прозорски отвори повезивали су просторију са вртом и погледом на Саву и преко реке. То су биле као нека врста данашње „дневне собе“ а такође и салона за пријем. И конак Кнежев у Топчидеру имао је укуских одељења за пријем (сл. 46. и табла X).

Од кућа дуж улица, леп је пример, до 1940. год. представљала т. зв. Ичкова кућа, преко пута Саборне цркве у Београду. И она је имала централни простор обрађен у дрвенарији а позади према врту, целом ширином дворишне фасаде су били тремови и у приземљу и на спрату, са испадом доксата за седење, у средини (основа на табли V).

Савремен развој уклонио је већ готово потпуно све остатке ових старих кућа не само из Београда већ и из Ниша, Лесковца, Врања, Пирота, да поменемо само оне где се још примерци такве архитектуре памте до релативно недавних времена.

Сл. 40 — Конак кнегиње Љубице, у Београду (зидан 1819.—1831. год.)

Сл. 41 — Стара турска кућа у Београду (доцније Доситејев Лицеј)

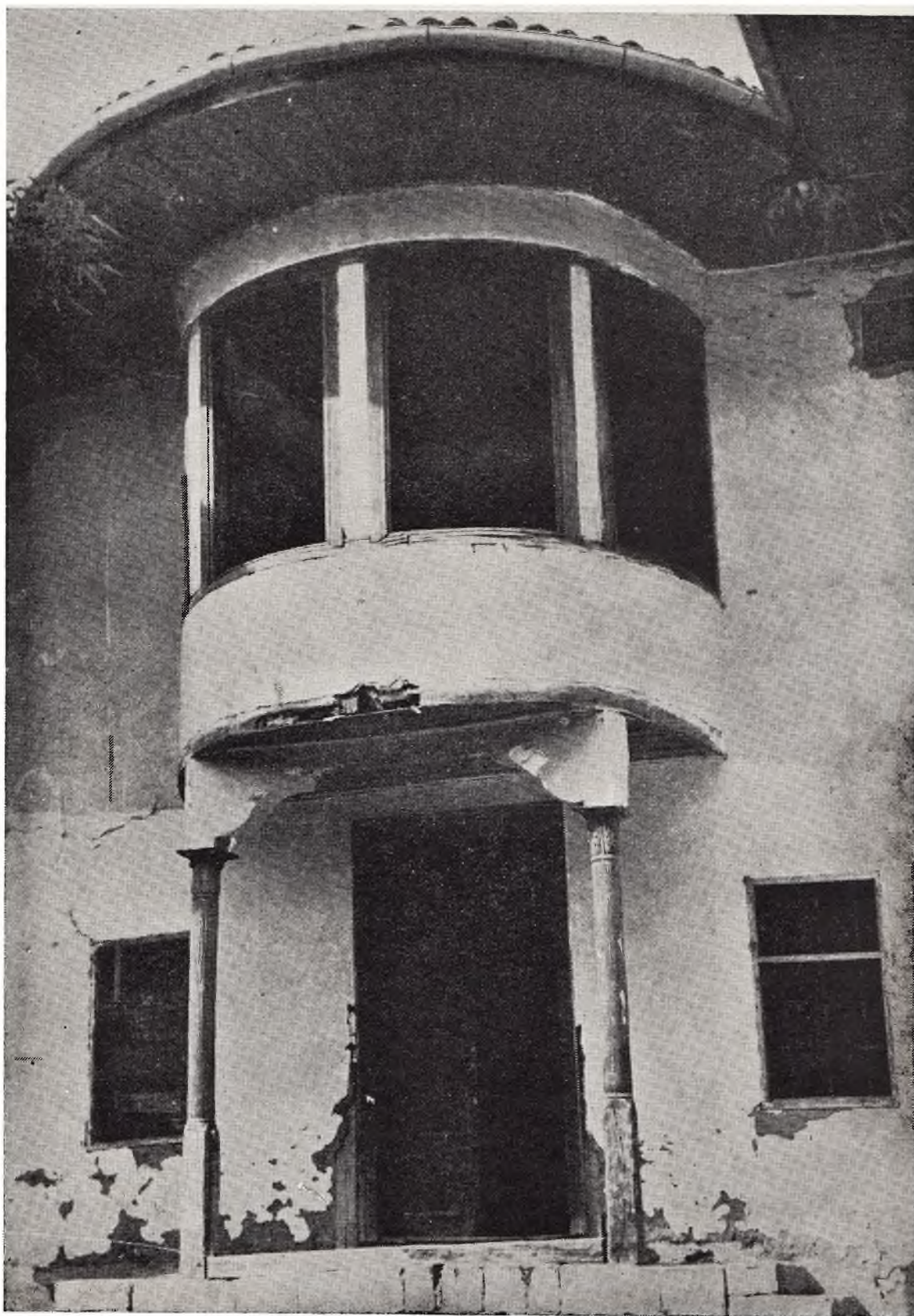
Сл. 42 — Конак кнеза Милоша, у Топчидеру (зидање почето 1831. год.)

Сл. 45. — Детаљ старе куће у Трстенику; тремови и дократи према дворишту

Сл. 46 — Детаљ диванхане у Конаку кнегиње Љубице, у Београду

Сл. 47 — Детаљ једне старе куће у Врању

Сл. 48 и 49 — Главе димњака старих варошких кућа у Србији

СТАРА ВАРОШКА КУЋА НА КОСОВУ И У МЕТОХИЈИ

Ови крајеви ослобођени су и изишли су из зоне оријенталних утицаја тек после 1912. год, а обнова њихових вароши није затим ишла онако брзо као вароши у ужој Србији, зато је неколико вароши, као на пр. Приштина, Призрен, Пећ и Ђаковица и сачувало дуже примере својих старих кућа. Тек после 1944. год. процес модернизације је убрзан и многи стари објекти ове архитектуре су нестали.

Призрен је свакако један од центара који је имао највише интересантних старих кућа. Он их има још и данас неколико од изузетније вредности. Највише су их већ изгубили Приштина и Пећ. У поменутих варошима било је разних варијаната: и слободних кућа у врту (најчешће кућа каквога бега) али и прислоњених кућа дуж улица (сл. 53. и 54). У Ђаковци је чак сачувана још и цела стара трговачка улица „чаршија“.

Средишта варошка су била густо изграђена; куће су биле узидане са обе стране дуж улица. У чаршији где су продавнице а и занатске радионице, куће су другојачије од оних у мање згуснутим крајевима вароши. Само у густим деловима насеља куће су морале отићи и по више спратова у висину.

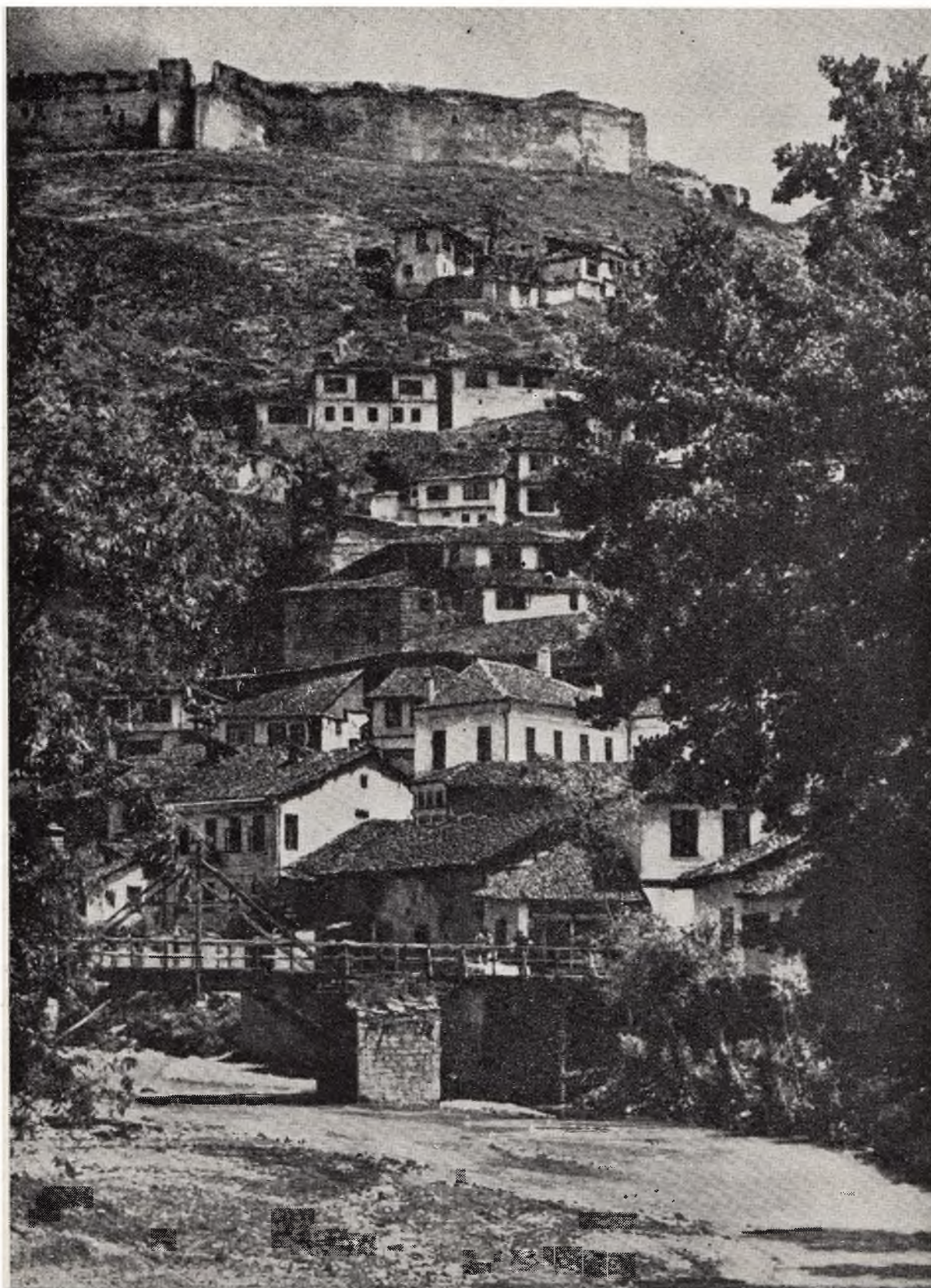
Карактеристику свих ових кућа чини њихов распоред: оне су обично само за једно домаћинство; у приземљу су били кујна, оставе и послуга; на спрату је становала породица. Приземље може бити и озидано каменом. На спрату има испада, ерке-ра — „ћошка“ и „доксата“. Бондручна кон-

струкција спрата омогућава низеве прозора (прозори су једноструки а по висини су из два дела, који се дижу и спуштају у жљебовима). Стреје су широке; чак их има и преко 2 м, са подухватањем рогова гредичном подвлаком како би испад могао бити већи. Стреје могу оздо бити и оплаћене даскама а без металних олука су (сл. 58).

Често је спрат делом подухваћен дрвеним ступцима тако да оставља део дворишта наткриљен и заштићен од кише и сунца (сл. 55), тако је двориште једна од просторија саме куће јер је породични живот затворен и мало се живи изван куће.

У издвојеним конацима, у сред зеленила вртова распоред одељења у кући је обично симетричан јер је кућа слободна са свих страна.

Треба истаћи распоред кућа у Призрену, у делу вароши који лежи на стрмој падини под средњовековном тврђавом. Оне су тако амфитеатрално постављене да је до максимума искоришћено повезивање са природом и далеким видиком за сваку кућу (сл. 50). То је остатак српскога краја вароши, а некадањег средњовековног подграђа развијеног под заштитом старе тврђаве на брегу (сам Призрен је као варош старији од досељења Срба, који су га од Византинаца заузели почетком XIII века; дотле је он већ био познат трг повезан директним путем са Јадранским приморјем). Турци су се спустили и њихове махале су се развиле у равници (сл. 50, таб. VII).

Сл. 50 — Призрен; старо подграђе испод средњеveковне тврђаве

Сл. 51 — Стара кућа у Пећи (не постоји више)

Сл. 52 — Улица у староме делу Приштине

Сл. 53 — Једна улица у Призрену

Сл. 54 — Приштина, кућа слободна, у врту

Сл. 55 — Пећ, диванхана на ступцима, са делом дворишта испод куће

Сл. 56 — Таковица, диванхане мушког и женског конака старе беговске куће

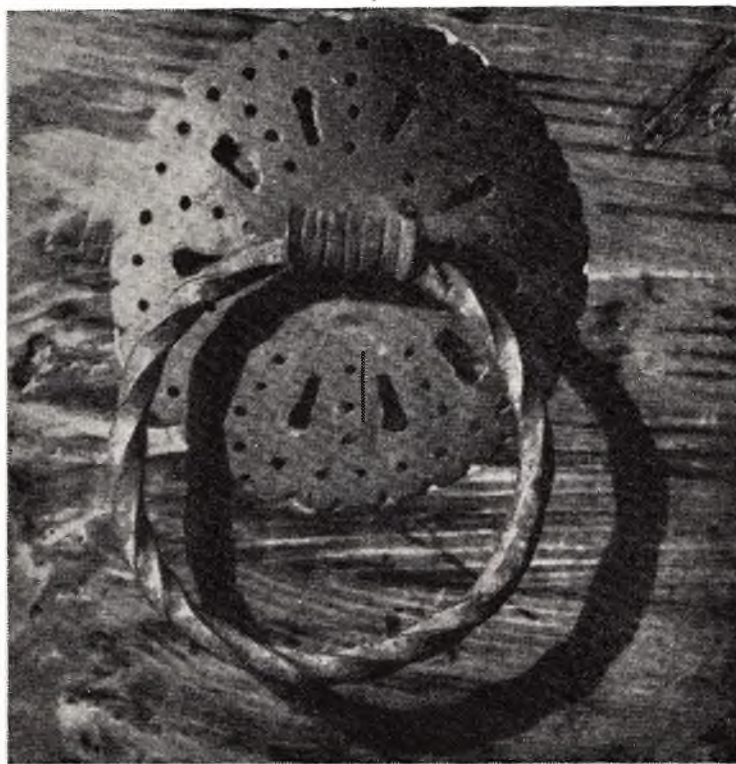
Сл. 57 — Пећ, испади спрата; низеви спојених прозора

Сл. 58 — Стреја крова, оплаћена оздо; заобљен угао; олука нема

Сл. 59 — Димњак варошке куће на Косову

Сл. 60 — Звекир на вратима

СТАРА ВАРОШКА КУЋА У МАКЕДОНИЈИ

Вароши Македоније су најбогатије још овом старом архитектуром. Истичу се Охрид, Велес, Крушево, Штип (Ново Село), Кратово, Дебар и Струмица. Скопље, као најнапредније, изгубило је и највише и најбрже старога.

Умереност климе дозволила је овде највише отварања фасада према природи, и то на спратовима у чардаке, доксите и разне друге облике. Приземља су обично озидана а спратови бондручни. И овде, као и уопште у овом оријенталном типу куће, постоји једна средишна просторија око које су остале собе а на коју излазе и степенице (увек дрвене и које увек заузимају што мање простора на рачун удобности пењања и силажења). Зими се силази на становање у топлије, озидано, приземље.

Спратова може бити и више у средишњем делу вароши где су куће збијене (таб. VIII). У многим варошима види се јасна разлика и у становништву: на пр. у Охриду, Македонци (и Цинцари) највише трговци, имали су куће у збијеноме делу центра а поседници земље, Турци, своје велике конаке у зеленим вртovima на периферији (сл. 64).

Према томе, с обзиром на распоред, и овде постоје основна три типа куће: узидана с обе стране, прислоњена и слободна са свих страна. Ова последња кућа не иде никада више од једног спрата изнад приземља.

Куће у густоме центру имају обично фасаде са испадима; бондручна конструкција то омогућава. Испади су подухваћени косницима (сл. 61, 65. и 67). Некипут су ови косници маскирани („рабицом“) у имитацију масивних конзола (сл. 68).

Конструкција зидова спрата у Македонији је обично изведена од гредица, као код сваког бондрука, па су са обе стране тих гредица водоравно приковане летвице на које је набацан леп (блато са сецканом плевом). Средина остаје шупља, што даје извесну топлотну изолацију зиду.

На прозорима кућа (и то не само у Македонији већ се то види и на Косову и у Метохији, а било је примера и у старој Београду) има сигурносних дрвених решетака („топлија“) — сл. 70. а на прозорима кућа муслимана било је решетака од летвица да се унутра не може гледати. На спољним вратима има гвоздених чукала, „звекира“, уместо звонца (сл. 60).

Охрид, Крушево, Велес и Кратово имају читаве варошке крајеве на стрмим падинама терена (како смо то већ за Призрен видели). Ту су куће једна више друге ешелониране и не заклањају једна другој видик у природу и даљину (сл. 62. и 63).

У феудалном чифличком турском систему чифлик-сахибије су имале своје конаке изван вароши, на самим имањима која су експлоатисали. До недавно (1945. год.) је још био очуван такав један конак у селу Бардовцима код Скопља. Ту су управо биле две куће: селамлик (сопствеников, „мушки“, конак) и харемлик (конак за жене). Цео комплекс је био опасан зидом ојачаним кулама као права средњовековна тврђава (сл. 64). На таквим објектима је било и луксузне обраде са орнаментима оријенталнога духа (од стука на таваницама и каминима).

У Кратову су богати Турци имали своје високе, камене куле и у сред вароши.

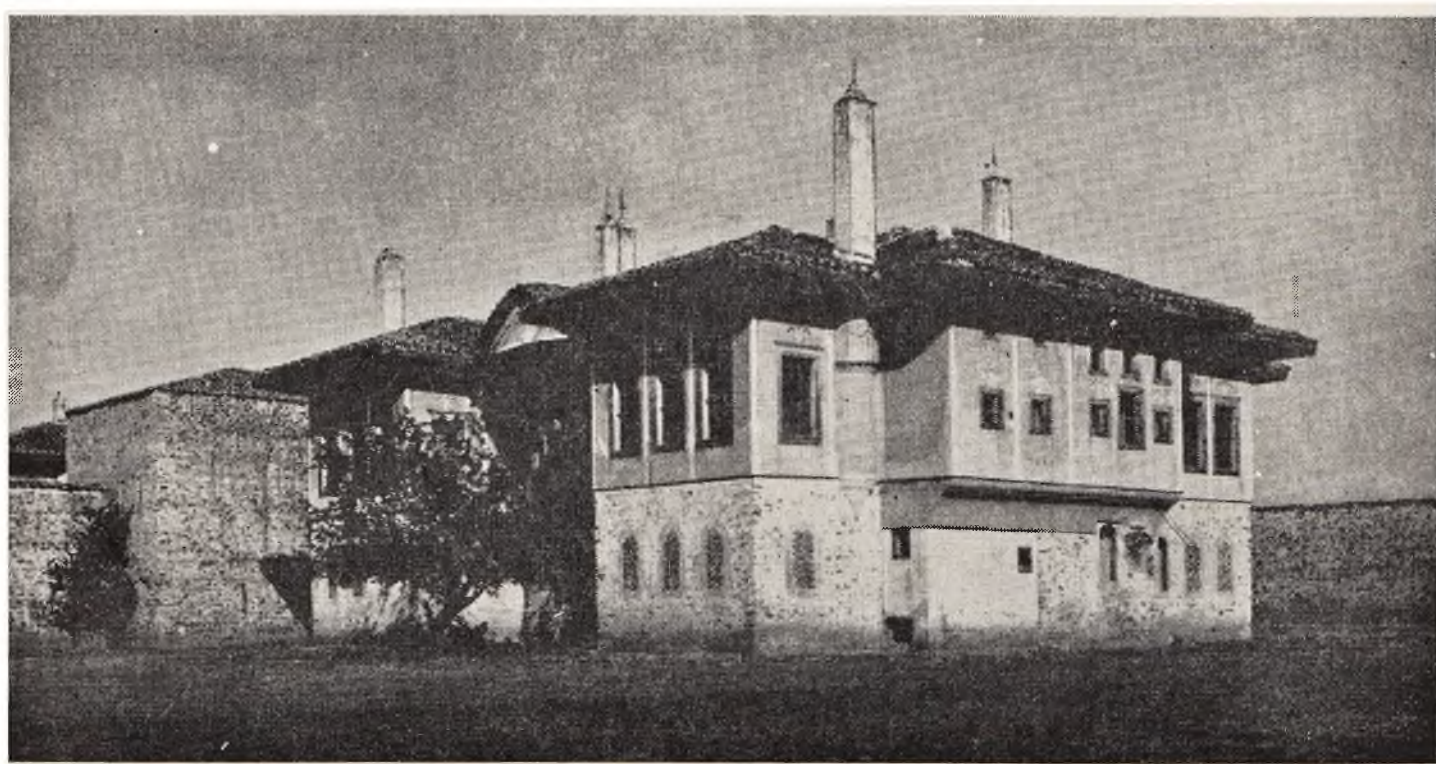
Сл. 61 — Улица у Охриду

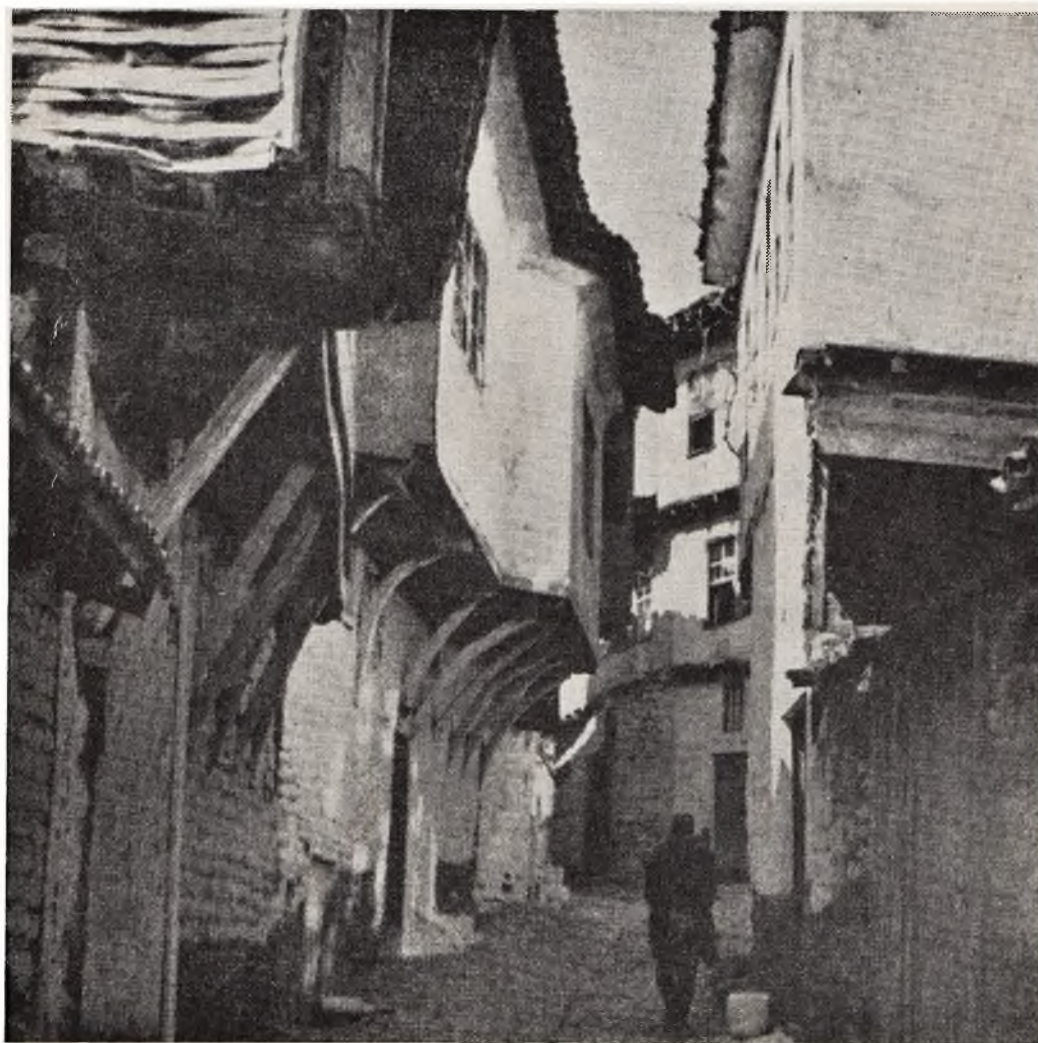
Сл. 62 — Варошица Крушево, у Македонији

Сл. 63 — Варошица Кратово, у Македонији

Сл. 64 — Беговски конак у Бардовцима код Скопља (саграђен у првој половини XIX века а срушен 1945. год.)

Сл. 65 — Улица у Охриду

Сл. 66 — Део фасаде једне куће у Охриду

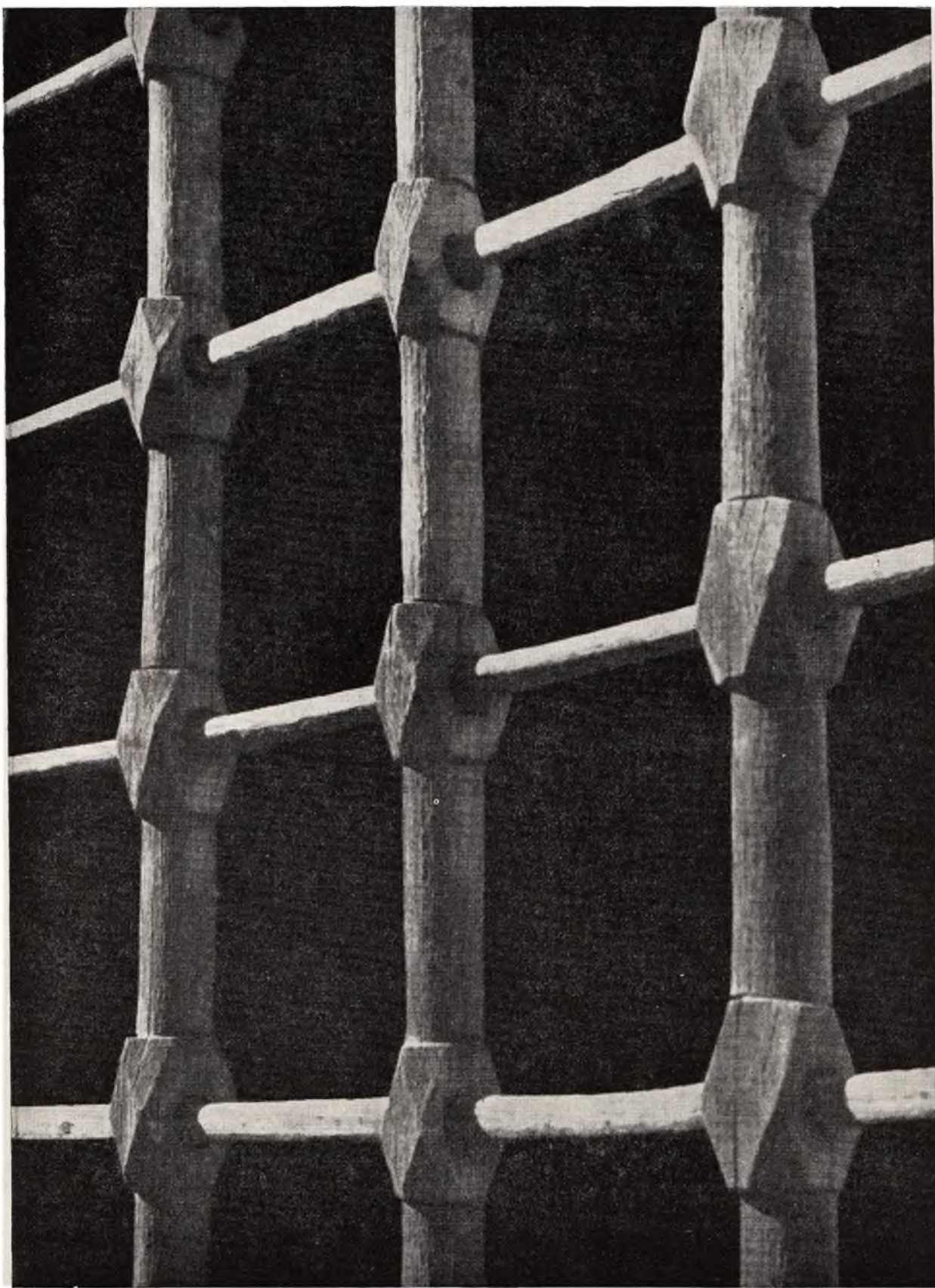
Сл. 67 — Велес, испади спратова подухваћени косницима

Сл. 68 — Битољ, косници испод испада маскирани у консоле

Сл. 69 — Крушево, кров покривен танким каменим плочама

Сл. 70 — Дрвена решетка на прозору (Охрид)

СТАРА ВАРОШКА КУЋА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

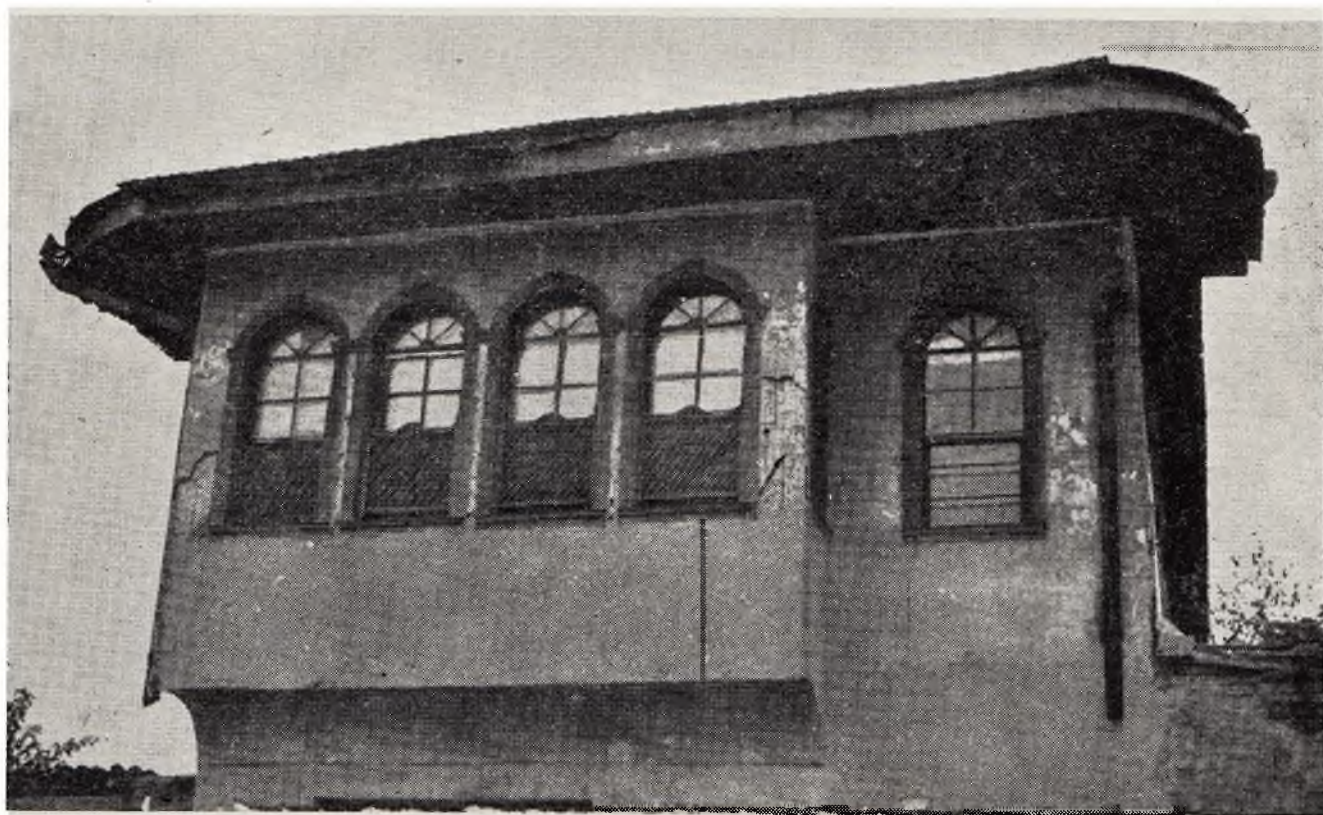
У својој основи босанска варошка кућа је само варијанта оријенталног типа, за који смо видели да је био распрострањен и на целој југо-источној половини Балкана; ипак, локални услови живота диктирали су овде извесне своје особености и извесне локалне специфичности. У Сарајеву као главноме центру Босне (који су Турци развили од малог ранијег босанскога насеља Врхбосне) куће су постављене дуж улица и ту се истиче један тип (представник је т. зв. кућа Ђерзелез Алије), који се понавља на више места у вароши; кућа је једним боком прислоњена уз суседа а другим боком је отворена према дворишту; са улице се улази (висок зид и тешка капија) прво у ово а затим у кућу и дрвеним степеницама на спрат. На спрату је дрвена галерија дуж целе куће према дворишту (сл. 75). У приземљу су послуга, оставе, кујна („мутвак“). За спрат се, стрмим дрвеним степеницама, излази на „дивхану“. Око ове су собе („халвати“). „Камерије“ и „ћошке“

су испади на спрату где се седи. На прозорима могу бити решетке од летвица, „мушепци“ (таб. VI).

„Мусандре“ су дрвене преграде уз један зид спаваћих соба, где су једно поред другог: пећ, „бањица“ (са судом топле воде), и „долаф“ за постељину која се ноћу разастире по поду.

Једна од естетских карактеристика ових кућа је извијена облога која оздо, целом дужином, маскира коснике који подухватају испад спрата према улици (сл. 72. и 73). Но косници могу остати и немаскирани (сл. 76).

Отвори прозора могу бити завршени озго оријенталним мотивом лука, па и у темељу изломљенога лука. Уопште узев ово је крај где се на стилу види највише оријенталнога духа, што је разумљиво јер је Босна са Херцеговином била највише исламизирана а сразмерно највише становништва и потурчено.

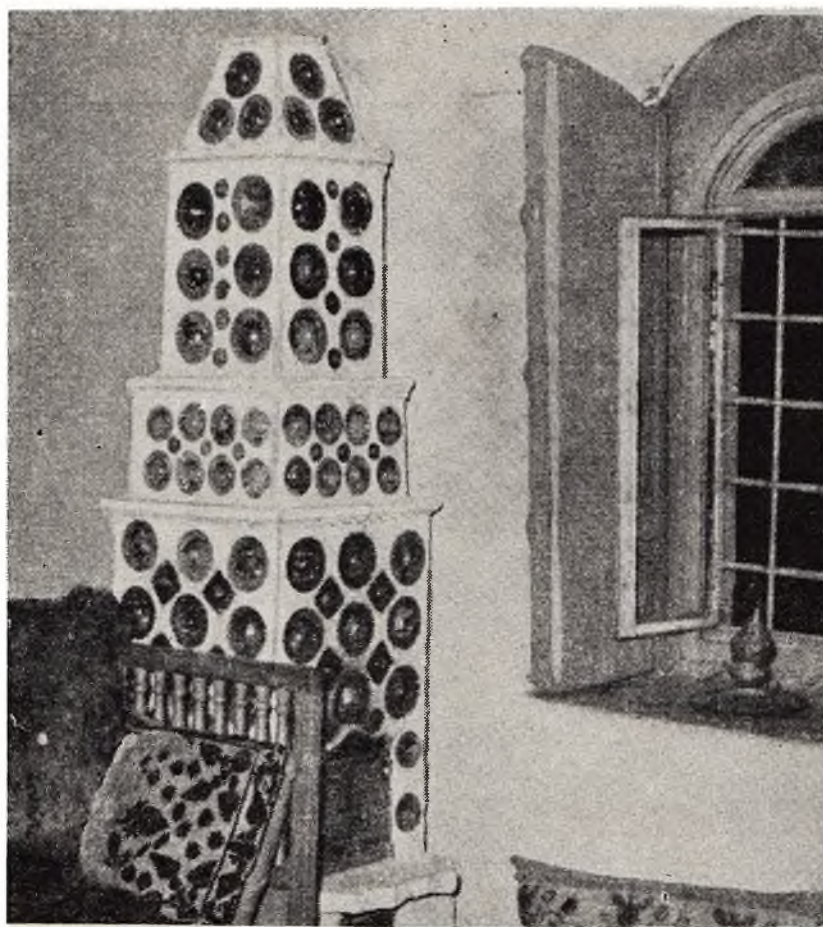
Сл. 71 — Стара босанска варошка кућа

Сл. 72 — Кућа у Сарајеву (косници маскирани у лучну површину)

Сл. 73 — Сарајево, зид од ћерпича ојачан дрвеним роштиљима

Сл. 74 — Пећ са глеђосаним „лончићима” који појачавају зрачење топлоте

Сл. 75 — Дворишна страна тзв. Сврзине куће у Сарајеву

Сл. 76 — Кућа у Почитељеву (Херцеговина)

ИЗГЛЕД, ОБЛИЦИ И ЕСТЕТИКА СТАРИХ ВАРОШКИХ КУЋА ОРИЈЕНТАЛНОГ ТИПА

О изгледу и облицима, спољним и унутарњим, ових грађевина, говорили смо већ, приказујући старе варошке куће појединих крајева. Закључићемо на основу свега тога већ реченога да се уз обраду свих тих елемената: конструкције, економичности грађења и удобности живота и становања, развила и жеља да цео дом буде и „леп“ и пријатан за око, и то на два начина: и својим складним облицима и сразмерама — и на то додатим украсима.

За прво од ова два средства ради постизања горњег циља већ веома много значи што су и мере и сразмере ових кућа произишле из величине човечијег тела и потребе да му све буде удобно; на дохват руке и при руци. Тако је све у тим мерама, већ самим тим, усклађено: и висине просторија и спратова, и димензије и сразмере отвора, степеница, стреја, димњака и осталих детаља. Временом је, кроз векове, све то добило извесне стандардне односе који су нашем оку и осећању угодни јер задовољавају не само наше потребе већ и појмове о допадљивом. С тим је и-

шла и обрада појединих детаља у складне целине, увек и практично корисне, ретко само апстрактно формалистичке.

Најзад је озго дошла потреба и украсне испуне појединих празних површина и делова (таванице, врата, преградног зида „мусандре“) и допуна празнине ћилимима, цвећем — итд. Орнаменти су највише резбарени у дрвету а често су озго још и бојени. Они делују површински, са мотивима равномерно разастрим. У целини узето, они су оријенталнога духа али поједини мотиви нису копирани са далеких узора већ су их народски мајстори узели из непосредне околине, као на пр. ружице, цветиће, гранчице и слично.

У таквим кућама живели су људи који су, где год су то могли, тражили повезивање са природом зеленога дворишта или врта са цвећем и дрвећем и са водом, а такође и са панорамом широких видика. Њихове диванхане су својим многим прозорима омогућавале ту везу. А све то само је један доказ више естетских потреба и тежња људи тих средина и тих времена.

ПАРАЛЕЛА СА ОРИЈЕНТАЛНОМ ВАРОШКОМ КУЋОМ У ЗЕМЉАМА ИЗВАН ЈУГОСЛАВИЈЕ

Довољно смо већ истакли колико је, у главним линијама посматрано, тип старе варошке куће био општи и заједнички за цело подручје некадашње Отоманске царевине. Да би се то примерима боље осветлило доносимо и неколико илустрација из Бугарске, Грчке и Мале Азије. Аутор ове књиге проверио је цело питање обилазећи све те крајеве: у Бугарској се од

ове старе архитектуре очувало више него у Југославији. Ту се издваја једна варијанта са дашчаном испуном зидова бондручаре (уместо ћерпича и чатме). Вароши и варошице Пловдив, Трново, Копришчица, Трјавна, Самоков, Карлово, Елелна, Берковица, Враца, Дупница... и још многе друге, имале су обиље примера ове архитектуре, па га и данас још имају (сл. 77).

У Грчкој исто тако све су старе вароши Епира и Тесалије биле овако изграђене. И данас још има обилато примера у Солуну, Водени (данас Едеси), Костуру, итд (сл. 78 и 79).

Но најдуже је овај стил опстао у Турској. Цариград је цео био тако изграђен, али су силни пожари који су редовно годинама пустошили, уништили читаве старе четврти. И овде је постојала једна варијанта потпуно дрвених кућа без облепљивања фасада, какве су изграђиване и до релативно недавних времена. У многим варошима Мале Азије (нарочито Бруси, Смирни, Китахији, Афион-Карахисару, итд) чак се и

дан-данас још тако гради (сл. 80 и 81.). Брус, на пр. је на земљотресном терену а често је и горела, али се нове куће граде потпуно на исти начин као пре сто, па и више стотина година.

Чак је и стари Каиро био некада изграђен са дрвеним испадима ћошка и чардака на фасадама и са мушарабијама на прозорима. Но у овој вароши тога брзо нестаје. Сличан је случај и са Смирном. Интересантно је да су чак и у тим великим приморским, пристанишним варошима куће биле овако грађене а не на приобални, медитерански начин.

Сл. 77 — Улица у Пловдиву (Бугарска)

Сл. 78 — Старе куће у Арне-и (Грчка)

Сл. 79 — Улица у Солуну

Сл. 80 — Кућа у Адапазари, Мала Азија

Сл. 81 — Улица у Китахији, Мала Азија

Истакли смо већ разлику између трију најглавнијих архитектонских група варошких кућа у Југославији. Јадранско приморје са својим особеним приликама живота по варошима, са грађевинским материјалом који има на расположењу, са климатским приликама, па најзад и са културним утицајем из суседства — има и своју особену архитектуру ове врсте.

Обала Јадрана је прастаро подручје на које су Словени избили крајем VI и почетком VII века. Они су покушали да продру у постојеће пристанишне градове; од неких су били одбијени, друге су разорили (Салону, Епидаурус); временом су се са староседеоцима некако нагодили; постепено су се затим, у све градове и инфилтрирали. Најзад су ти градови постали, више или мање, словенизирани. Монументална архитектура која је ту затим развијена била је предмет прве књиге овога уџбеника („Споменици архитектуре IX-XVIII века у Југославији“, Београд, 1964.). То је била архитектура стилски обрађених грађевина, цркава, манастира, двораца и палата. Међутим постојала је ту и једна друга архитектура; она обичних и једноставних кућа за становање, имовно скромних људи, која се развијала паралелно са оном монументалном и репрезентативном а која је настављена и по завршетку грађења тих првих. Ова друга архитектура сачињава већину грађевина свих приморских вароши и варошица а градили су је анонимни народски мајстори. Мада невезана ни за један од историјских стилова прошлости, она је временом ипак искристалисала себи један свој сопствени стил, на који није утицало у већој мери угледање на моделе из иностранства (како је то било на пр. са романским, готским и барокним стилом који су у потпуности тако пренешени). Ту није тражена нека конвенцио-

нална и формалистичка естетика већ су облици и изгледи произашли из следећих практичних компонената.

Пре свега средина. Насеља су збијена око пристаништа. Улице су уске јер простора нема, а још више јер се треба бранити од сувишног сунца и прејаких ветрова. Уске улице својом сенком и промајом дају лети неопходну свежину. Никакав колски саобраћај не постоји нити тражи шире саобраћајнице (сл. 82). Људи раде највише на мору (трговина и риболов) а занати се обављају у самим кућама дуж оваквих улица.

Куће су увек бочно прислоњене једна уз другу. Ретко су приземне, јер простора нема. Иде се и спрат и два у висину. Ту куће већ нису могле остати увек само за једну породицу. Бива и по више породица у једној кући. Дворишта су минимална. Степенице су или у њима или у самој кући али су најстрмије како би заузеле што мање простора. Често их има и споља уз кућу (сл. 83 и 84).

Мада је камен једини грађевински материјал који се има на расположењу, а дрвета је мало јер на терену краша (карста) нема шума, било је све до XIV века по варошима у Приморју и много дрвених кућа јер је ипак клесани камен било скупо и приметно набавити а ситна дрвена грађа прибављана је некако из Босне. Због опасности од пожара међ тако прислоњеним и збијеним кућама, грађење бондручара је затим забрањено. Тако су остале само камене куће. Њихови се облици своде на паралелопипеде, са крововима благог нагиба, покривеним „купом“, „каналациом“ (ћерамидом). На фасадама испада нема. Стреје су без препуста; оне немају шта да штите јер су фасаде немалтерисане (озидане су обично ситним коцкастим, правилним, тесаницама, са прецизним оквирима око врата и

прозора). И водоравни кровни олуци су камени (јер је камен ипак јефтинији од лима) — сл. 86. На прозорима су дрвени капци који штите од сунца и ветра. Око ових су камени зупци за гредице застора противу сунца и за даске за цвеће (табла XI).

Огњишта у кухињама („кужинама“) су полуотворена а кува се на ћумуру и

ситном дрвету. Јаки ветрови ометају добро „вучење“ димњака, зато ови добијају заштитне главе најразличитијих облика и система (сл. 87, 88 и табла XI).

Све ово заједно чини неке од најприметнијих карактеристика просечне старе варошке куће дуж Јадранског приморја, са мањим варијантама, почев од Истре па све до краја Црногорскога приморја.

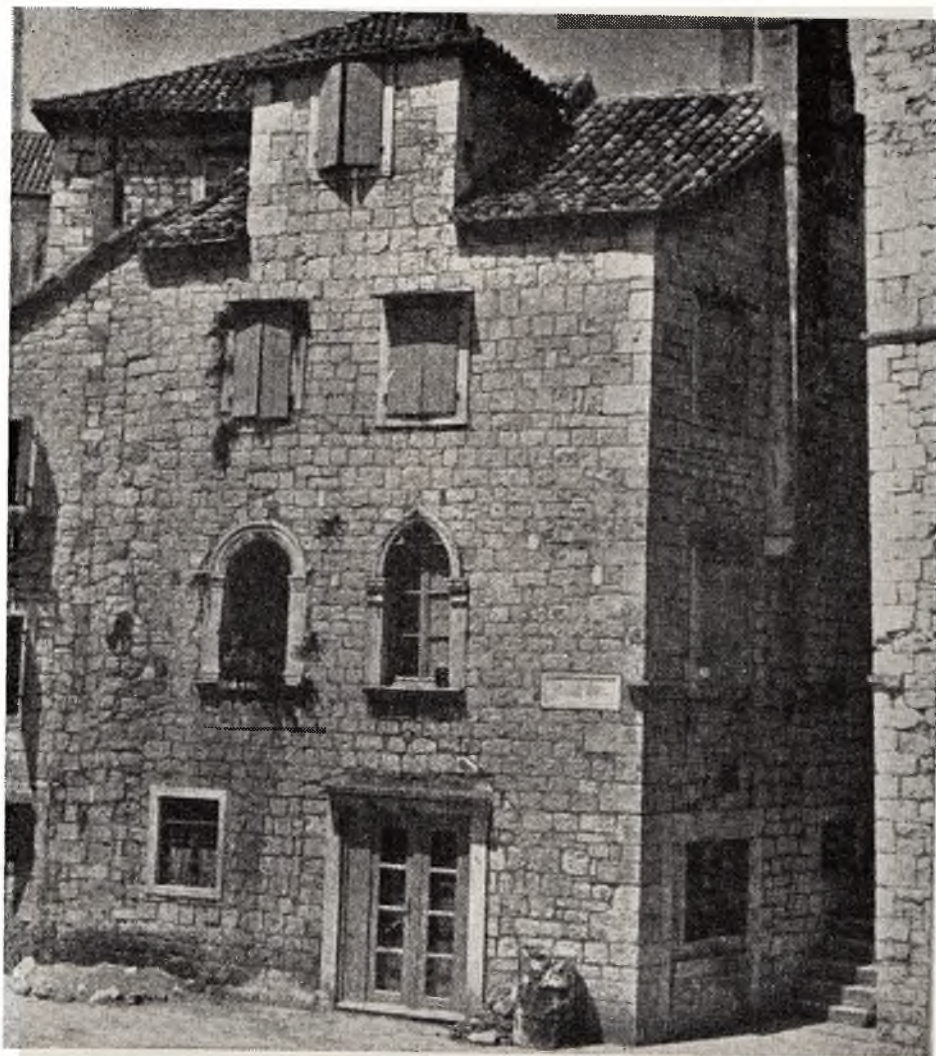
Сл. 82 — Улица у Трогиру

Сл. 83 — Улица у Требињу (камене куће покривене каменим плочама)

Сл. 84 — Кућа у Јадранском приморју („сулар” са „одрином”)

Сл. 85 — Вишеспратна кућа у Шибенику

Сл. 86 — Камени кровни олук (Дубровник)

Сл. 87 — Глава димњака, са заклоном противу ветра

Сл. 88 — Заклон противу ветра је отпао

В — СТАРА КУЋА ЗАПАДЊАЧКОГ ТИПА У ВАРОШИМА ХРВАТСКЕ И СЛОВЕНИЈЕ

Трећу, јаче издвојену групу старих варошких кућа у Југославији, чиниле би куће за становање и остале практичне потребе грађана — дакле грађевине нерепрезентативног карактера — саграђене у континенталном, северо-западном делу земље, који се развијао изван оријенталних утицаја из подручја поседнутог од Турака, а такође и изван медитеранских, приморских утицаја — а који је био у извесној тешњој културној вези са европским Западом.

Обично се каже да је тај западњачки утицај донео архитектуру барокнога духа, али суштина је у томе што се цео живот по варошима тога дела данашње Југославије одвијао у заједници и под сличним економским и осталим приликама са животом суседних вароши целе аустроугарске средине, са којом су средином ови крајеви били тесно повезани, слично како су то они југо-источни крајеви Балкана били повезани са целим животом и приликама у Отоманској царевини. У прошлости су границе између та два света биле у свему далеко отсечније и пресудније него у доцнија времена.

Пре свега, и саме вароши су се развиле више организовано, око једног центра где су биле црква и управне зграде. Било је и ширих улица, но куће су увек дуж њих прислоњене једна уз другу. Оне могу бити и на два до три спрата. Служе и за више породица. Доле је обично велика капија (сл. 94); на фасадама су (обично без испада) правилни редови прозора, са крилима која се отварају на напоље; озго су високи стрми кровови јер има доста снега.

Кишница се одводи лименим олуцима. Унутрашњи распореди одељења овде су већ више разнолики према разним потребама. Степеништа су често од камена; претсобља су уз поједине станове. У кухињама су штедњаци.

У приземљу могу бити продавнице са занатским радионицама, па и крчме. По старим варошима северне Европе куће су често биле постављене забатном фасадом на уличне линије и ту су имале високе стрме „гиблове“ јер су и тавански простори били искоришћавани. Нешто по тој линији, а нешто и као утицај на варош словеначке алпске сеоске куће која је имала донекле сличан кров, могу се још видети и по неким нашим старим варошима такве фасаде (сл. 90).

Загребачки „Горњи град“ сачувао је изванредну целину таквога једног старог варошког краја са свима најкарактеристичнијим одликама кућа овога духа и са многим њиховим детаљима. Затим тога има још и Вараждин. У Словенији има доста још примера у старој Љубљани, поред Птуја, Цеља и Марибора (у мањој мери).

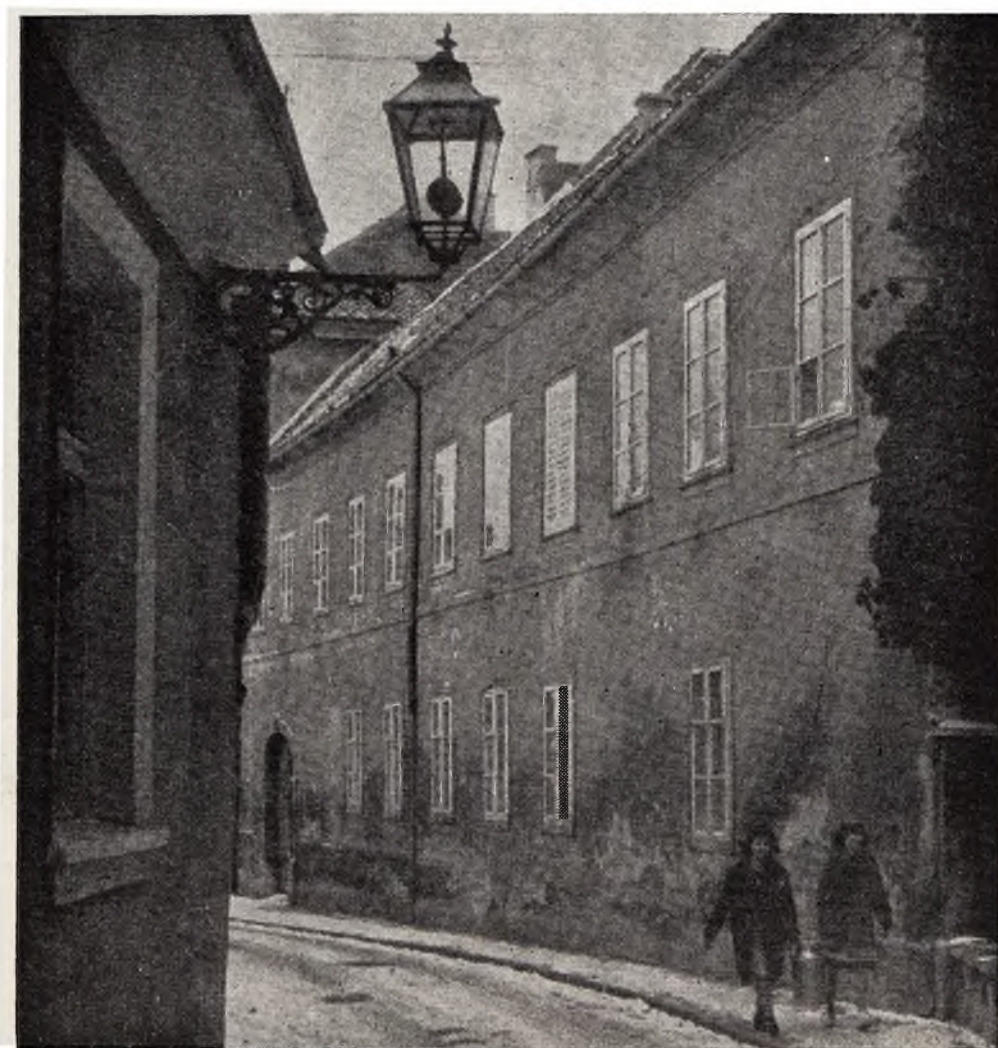
Затим је дошао Неокласицизам и читав низ слободних еклектичких креација, све до Сецесиона — но то већ излази из оквира задатка који смо поставили а то је да прикажемо, у најкраћем, архитектуру старих варошких кућа у Југославији из времена још грађанства, заната па и мануфактуре а пре развитка индустрије и капитализма, те већ задире у новија времена, са одговарајућом архитектуром, пре преласка на савремену.

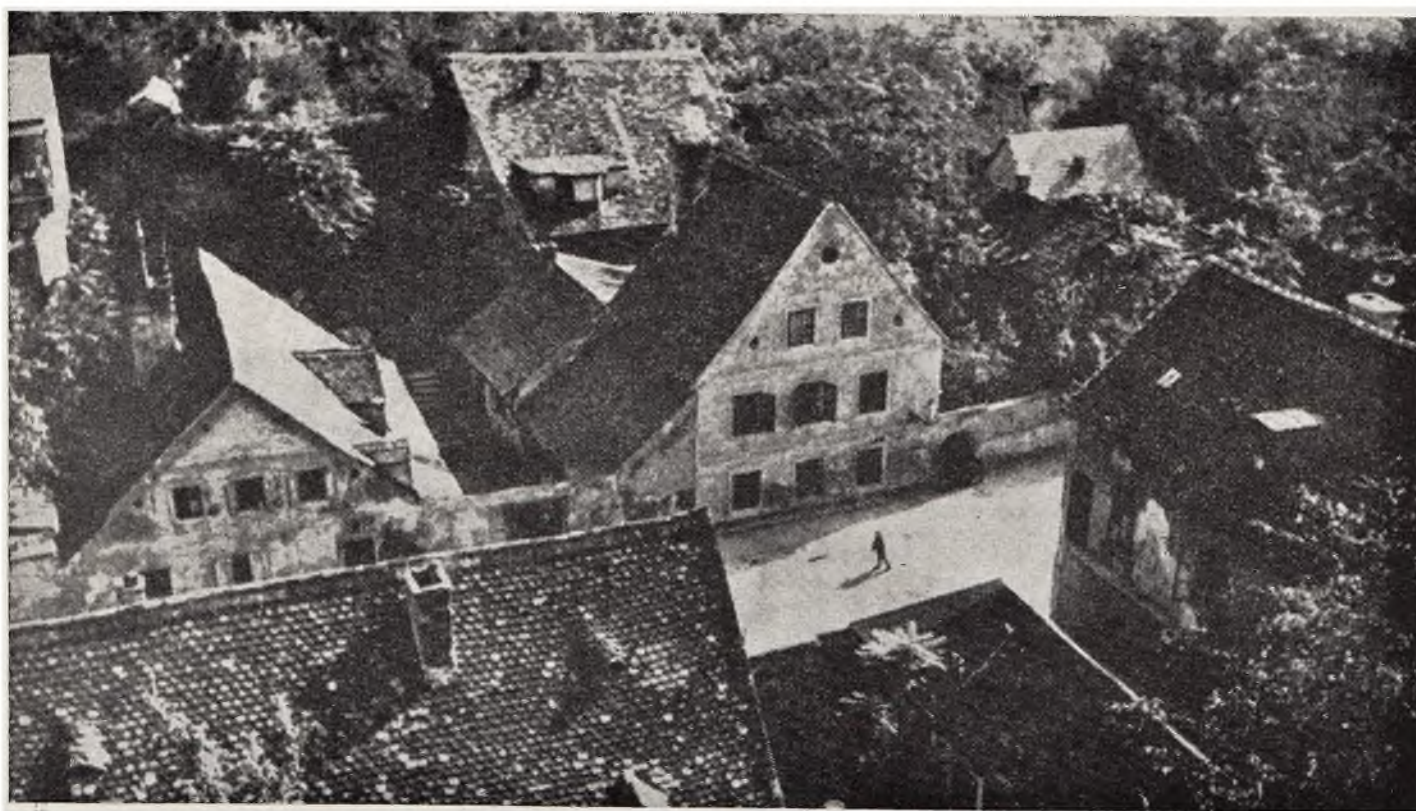
Сл. 89 — Загреб, улица у Горњем граду, куће из XIX века

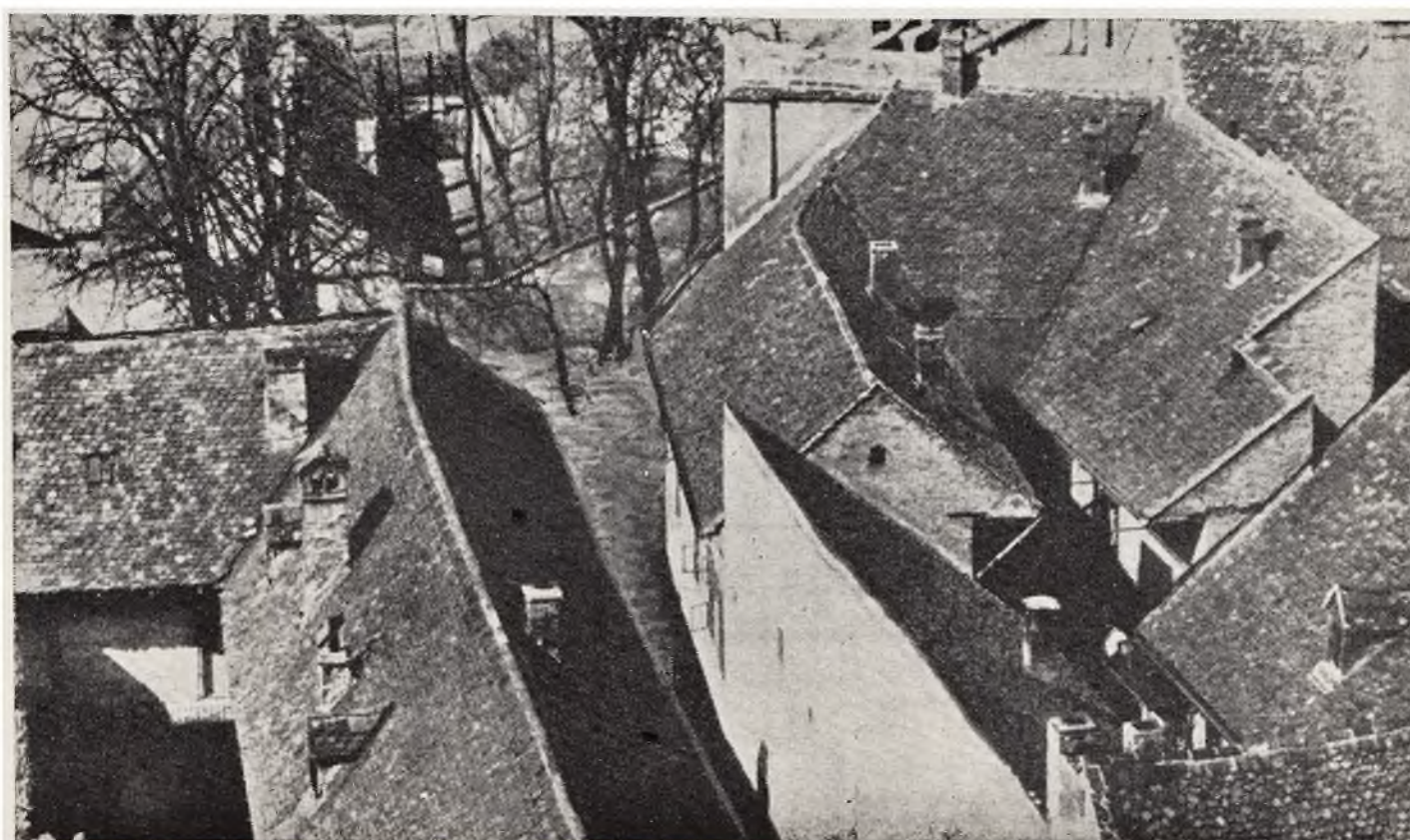
Сл. 90 — Загреб, старе куће на Медвешћаку

Сл. 91 — Загреб, улица у Горњем граду

Сл. 92 и 93 — Кровови кућа старог дела Загреба

Сл. 94 — Стари Загреб, дворишне вратнице

ПОГОВОР

Илустрације за овај уџбеник, поред многих чији је аутор сам писац, прикупљане су дугим временом са разних страна, па и од разних других аутора и разних сарадника, при томе им провениенција није увек могла бити тачно утврђена, те због тога уз саме слике није ни могла бити забележена. Може се можда приметити да међ тим илустрацијама нема овог или оног интересантног податка, међутим, с обзиром на карактер и намену књиге како су они у уводу фиксирани, примери су ограничени само на најосновније карактеристике.

У илустрацијама је приказивање основа (тлоцрта) појединих грађевина сведено на минимум, јер су, полазећи од тога да се сва ова материја третира првенствено са тачке гледишта једног историјског предмета, истакнути изгледи, облици и стил целе архитектуре, а проблематика функционисања самих објеката је додирнута само као основа која је те облике, изгледе и цео стил условила. Из истих разлога избежавано је и ближе улажење у урбанистичке проблеме.

Подвлачимо да је цела материја третирана првенствено са архитектонске тачке гледишта.

Најосновнија литература за фолклорну архитектуру села и вароши наведена је на почетку одговарајућих одељака (стр. 10 и 44). Узете су у обзир само књиге а не и многобројни чланци и студије расуте по обилној стручној литератури (као на пр. у „Српском етнографском зборнику, који излази од 1894. год.; у „Насељима“, која издаје Српска академија почев од 1902. год.; у издањима Етнографског музеја у Загребу; у „Гласнику земаљског музеја у Сарајеву“; у издањима Научног друштва Босне и Херцеговине — итд.). Компаративан преглед архитектуре на целом Балканском полуострву дао је, још 1902. год., Јован Цвијић у своме делу „Антропогеографски проблеми Балканског полуострва“.

Француски резиме и легенде за слике омогућиће да ова књига послужи као основна информација и иностраним стручњацима.

L'ARCHITECTURE FOLKLORIQUE EN YUGOSLAVIE

Il y a dans l'ensemble du territoire yougoslave différents genres d'architecture. Ce sont en premier lieu, en allant chronologiquement, les architectures grecque et romaine, suivies en second lieu de l'architecture médiévale, de caractère religieux, profane et militaire et en dernier lieu l'architecture des simples maisons des paysans dans les villages et celle des maisons (un peu moins simples) bâties dans les villes.

Cette dernière architecture dans les diverses régions de la Yougoslavie, a des moyens d'expression et des caractères bien différents. Elle a persisté, suivant les régions, jusqu'au XIXe siècle même, quand elle commence à abandonner ses anciennes conceptions originales et emprunte les formes de l'architecture éclectique de l'Europe occidentale.

C'est à cette architecture des villages et des villes, qui a ses propres particularités, que cette oeuvre est consacrée. On y discerne tout de suite deux parties principales: la première traitant des maisons des villages et la seconde des maisons des villes.

Cette catégorisation pourrait paraître quelque peu simplifiée, car il y avait dans le passé plusieurs types différents de maisons villageoises comme c'était le cas pour les maisons urbaines. Le type et l'aspect de toute maison dépend de trois facteurs principaux: d'abord, la conception de chaque maison correspond aux besoins de l'homme ou de la famille, à ses occupations et à sa manière de vivre. Ensuite, elle dépend des matériaux de construction dont on dispose facilement et enfin, du climat. Tout ceci est valable en premier lieu pour les maisons villageoises.

Le territoire yougoslave est très varié au point de vue du relief géographique, de la flore et du

climat. On y voit des montagnes et des plaines, des régions boisées, des régions rocheuses et dénudées (régions sans ou avec beaucoup de neige, froid plus ou moins intense, etc). Les conditions climatiques en dépendent grandement et les matériaux de construction aussi. Il est tout naturel que les types, les formes et les aspects des maisons villageoises en dépendent à leur tour (fig. 1).

Pour les maisons des villes ces conditions peuvent être quelque peu moins décisives mais ici intervient un quatrième facteur, celui des influences exercées du dehors, de la mode et de l'ascendant du voisinage (par exemple, la moitié du pays faisait très longtemps part de l'empire Ottoman et se trouvait, par conséquent, sous l'influence orientale, tandis que l'autre moitié du pays subissait l'influence occidentale, méditerranéenne ou de l'Europe centrale).

Après avoir distingué les deux groupes principaux: les maisons des villages et les maisons des villes, il ne nous reste qu'à présenter en bref, les caractéristiques de quelques types fondamentaux des maisons de ces deux groupes.

Les maisons des villages

Nous nous bornerons ici aux types principaux, ceux avec le moins de pièces possibles. Pendant des siècles, le plus grand nombre de paysans vivait dans des maisons à une seule pièce, avec l'âtre au milieu. On y travaillait, mais on y dormait aussi. Il existait des types encore plus simples d'habitations primitives, par dessus lesquelles on ne peut passer outre, comme par exemple les abris, les huttes et les cabanes dans les montagnes où l'on vi-

vait la moitié de l'année avec les troupeaux paissant dans les pâturages. Nos fig. 2—7 montrent quelques exemples de ces constructions primitives.

Quant à la maison villageoise proprement dite, son aspect dépendait en grande partie des matériaux de construction que les paysans avaient à leur disposition et ceci différait d'après les régions du pays. Par exemple, dans les montagnes riches en bois solide (où il y avait beaucoup de neige et où le froid était rigoureux on construisait de petites maisons entièrement en bois (les murs en troncs d'arbres horizontalement superposés) — fig. 8—13.

D'autre part, dans les régions moins montagneuses et moins boisées, et où le climat est moins rude, on construisait des maisons en charpente de bois avec un remplissage en clayonnage ou en briques crues pour les pans des murs (fig. 14—20).

Dans les régions pauvres en bois et où les paysans n'avaient à portée de main que de la terre comme matériau de construction, il est naturel de les voir construire leurs maisons, de préférence, en pisé (fig. 21). Et là, où ils ne disposaient que de pierre, dans les parties dénudées et rocheuses de la côte Adriatique, ce n'est qu'avec de la pierre qu'ils pouvaient construire les murs et même les toits de leurs maisons (fig. 31).

Naturellement, il y a aussi certaines subdivisions. Par exemple, la maison construite entièrement en bois en Slovénie différait de celle construite de la même façon en Serbie ou en Bosnie, par son vaste toit, commun à toute la région des Alpes (fig. 34 et 35).

Dans les villages, il n'y avait pas que des maisons. Il y avait aussi des églises, des moulins, et, dans les régions où, au cours des siècles, pendant la domination turque, la sûreté était précaire, on voit s'ériger de vraies tours médiévales, en pierre, où l'on habitait (fig. 38 et 39). Dans les régions boisées de la Serbie et quelque peu en Bosnie aussi, on construisait (vers la fin du XVIIIe et au commencement du XIXe siècle) les églises de la même manière que les maisons, c'est à dire entièrement en bois (fig. 37). Dans les parties du pays habitées pour la plus grande part par les Musulmans, les mosquées étaient construites de la même façon, etc. (Fig. 36).

Les maisons des villes

Comme partout ailleurs, l'occupation principale des paysans étaient l'agriculture, l'élevage et le laitage. Ils s'occupaient peu de métiers et de commerce. Par contre, les habitants des villes pratiquaient les métiers (même la manufacture) et faisaient du commerce. Ils vivaient donc d'une façon assez différente des gens des villages et leurs

maisons étaient souvent en même temps leurs ateliers, leurs magasins, des auberges etc. Groupées sur une superficie plutôt restreinte, ces maisons durent se développer en hauteur (fig. 61).

Le territoire tout entier de la Yougoslavie d'aujourd'hui a été, à partir du Moyen Age (pour ne pas reculer plus avant dans le temps) divisé pendant de longs siècles en deux sphères d'influences culturelles. Celle de l'est exposée à l'influence de l'Orient (d'abord byzantin et ensuite turc) et celle de l'ouest, exposée à l'influence de l'Occident européen et de la zone méditerranéenne. Toute l'architecture des villes de ces deux moitiés du pays est en rapport direct avec elles.

La maison du type oriental est une construction en charpente de bois, c'est à dire seul le rez-de-chaussée était en maçonnerie tandis que l'étage (un ou deux) était en charpente de bois avec un remplissage léger pour les pans des murs. Ces étages étaient souvent en encorbellement. Les larges toits (pour protéger les murs enduits d'argile) étaient couverts de tuiles (fig. 54). A l'intérieur toutes les pièces étaient groupées autour d'un espace central (planche VIII). C'est le type de maison que l'on voit encore aujourd'hui dans bien des villes de l'Asie Mineure. Dans le passé toutes les villes de la Bulgarie, la Grèce, la Macédoine, la Serbie et la Bosnie (limites de l'empire Ottoman) en avaient de pareilles (fig. 77—81). Quoique la maison des villes médiévales de l'Occident européen fût aussi construite en charpente de bois, ce type oriental en diffère en bien des points.

Le cas a été tout différent en ce qui concerne les maisons des villes de la côte Adriatique. Elles ressemblaient aux autres maisons des villes méditerranéennes, construites entièrement en pierre (de taille et les façades nues), bordant les ruelles étroites des ports maritimes (fig. 82). Nous ne nous occuperons ici que de celles dont les façades simples n'ont pas encore été ornées d'éléments de style, d'abord roman, puis gothique et enfin Renaissance et baroque — ou qui, contemporaines à ces styles s'en étaient passées et les ont même survécu (fig. 89—94).

Comme nous l'avons déjà dit, toute cette architecture des maisons des villes est en train de perdre ces aspects séculaires, empruntant de plus en plus les éléments des divers styles éclectiques de l'Europe centrale et occidentale. Et les paysans, eux-aussi, changent les matériaux nécessaires à leurs constructions, changent le type même de leurs maisons, et, abandonnent lentement leur préoccupation de jadis pour le beau et le pittoresque. Ainsi se perdent les traits originaux de cette architecture si expressive.

L E G E N D E S

I — MAISONS DES VILLAGES

- Fig. 1 — Répartition des divers types des maisons villageoises sur le territoire yougoslave
- 2 — Hutte en troncs d'arbres, couverte de chaume (Crna Gora)
 - 3 — Hutte en pierres plates (région Adriatique)
 - 4 — Hutte en troncs d'arbres couverte de gazon (Sandžak)
 - 5 — Cabanes couvertes d'écorce d'arbres
 - 6 — Paillotes en branchage, couvertes de chaume
 - 7 — Toit couvert de chaume, avec faitage renforcé contre le vent (Crna Gora)
 - 8 — Assemblage des poutres à l'angle d'une maison en bois (Serbie)
 - 9 — Maisons en bois (Žabljak, Crna Gora)
 - 10 — Maison en bois, couverte de chaume (Serbie)
 - 11 — Maison en bois, avec une cave en maçonnerie
 - 12 — Murs en poutres, toit en planchettes, rez-de-chaussée en pierre, WC en saillie (maison musulmane, Crna Gora)
 - 13 — Serrures à clés, le tout entièrement en bois (Serbie)
 - 14 — Squelette en charpente pour une maison nette
 - 15 — Maison, moitié en poutres horizontales et moitié en charpente clayonnée (Serbie)
 - 16 — »Doksat« — galerie ouverte (Serbie)
 - 17 — Porches ornés d'arcatures (Serbie)
 - 18 et 19 — Têtes des cheminées des maisons villageoises (Serbie)
 - 20 — Toit couvert de tuiles

- Fig. 21 — Murs en pisé, toit couvert de chaume (Vojvodina)
- 22 — Murs en briques crues, toits en tuiles (Kosovo)
 - 23 — Murs en pierres plates, armés de poutrelles (Metohija)
 - 24 — Maison villageoise en Macédoine
 - 25 — Porche d'une maison villageoise en Macédoine
 - 26 — Cour d'une maison en Croatie
 - 27 — Maison en bois, à étage (Croatie)
 - 28 — Maison en charpente et clayonnage, couverte de planchettes (Bosnie)
 - 29 — Murs en poutres, toit en planchettes (Bosnie)
 - 30 — Murs en pierre, toit couvert de chaume (Crna Gora)
 - 31 — Murs en pierres, toit en pierres plates (Herzegovina)
 - 32 — Maisons villageoises de la côte Adriatique
 - 33 — Village de pêcheurs de la côte Adriatique
 - 34 — Comble d'une maison en Slovénie
 - 35 — Maison villageoise en Slovénie (toit du type alpin)
 - 36 — Mosquée en bois (Crna Gora)
 - 37 — Eglise en bois (Serbie)
 - 38 et 39 — Maisons villageoises fortifiées (Metohija)

II — MAISONS DES VILLES

- 40 — Maison bâtie entre 1819 et 1831 (Beograd)
- 41 — Maison de type oriental (Beograd)
- 42 — Résidence du prince Miloš (1831) — Topčider, Serbie

Fig. 43 — Maison à Vranje (Serbie)

- 44 — Maison à Beograd (1825)
- 45 — Galeries ouvertes sur le jardin (Serbie)
- 46 — Intérieur de la maison de la figure 40 (Beograd)
- 47 — Détail d'une maison à Vranje (Serbie)
- 48 et 49 — Têtes des cheminées des maisons des villes (Serbie)
- 50 — Faubourg médiéval de la ville de Prizren
- 51 — Maison à Peć
- 52 — Ruelle à Priština
- 53 — Rue à Prizren
- 54 — Maison entourée de jardin (Priština)
- 55 — Maison à Peć (parties de la cour sous la maison même)
- 56 — Pavillons «des hommes» et «des femmes» d'une maison turque à Djakovica
- 57 — Maison à Peć
- 58 — Large saillie de la toiture (Priština)
- 59 — Tête de cheminée (Kosovo)
- 60 — Heurtoir de porte
- 61 — Rue à Ohrid (Macédoine)
- 62 — Ville de Kruševo (Macédoine)
- 63 — Maisons à Kratovo (Macédoine)
- 64 — Manoir d'un propriétaire terrien turc (Bardovi, Macédoine)
- 65 — Rue à Ohrid (Macédoine)
- 66 — Maison à Ohrid
- 67 — Étages à encorbellement à Veles (Macédoine)
- 68 — Maison à Bitolj (Macédoine)
- 69 — Maisons à Kruševo (Macédoine)
- 70 — Grilles en bois sur les fenêtres
- 71 — Maison de type oriental (Bosnie)
- 72 — et 73 — Maisons à Sarajevo
- 73 — Sarajevo, mur en briques crues
- 74 — Poêle en poterie et en argile
- 75 — Cour d'une maison à Sarajevo
- 76 — Maison à Počitelj (Herzegovina)
- 77 — Comparaison avec l'étranger. Maisons à Plovdiv (Bulgarie)
- 78 — Maisons à Amnea (Grèce)
- 79 — Maisons à Salonique
- 80 — Maison à Adapazari (Asie Mineure)
- 81 — Maisons à Kutahie (Asie Mineure)
- 82 — Rue étroite d'une ville du littoral (Trogir)
- 83 — Maisons à Trebinje (Herzegovina)
- 84 — Maison sur une île de l'Adriatique (Krk)
- 85 — Maison à trois étages (fenêtres romanes et gothiques)

86 — Gouttière en pierre des maisons des villes maritimes

87 et 88 — Têtes des cheminées (avec des dispositifs contre le vent)

89—94 — Rue de l'ancienne ville de Zagreb

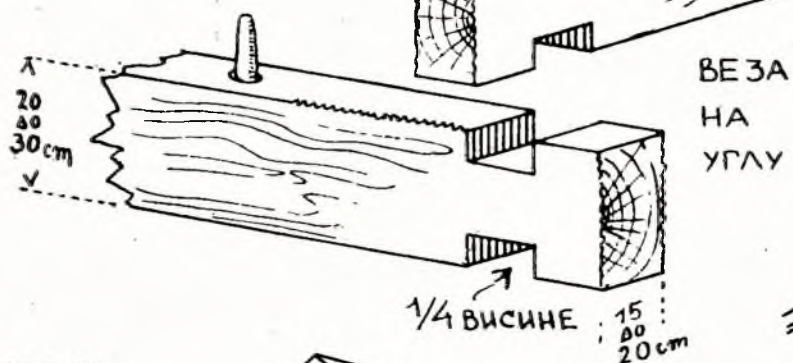
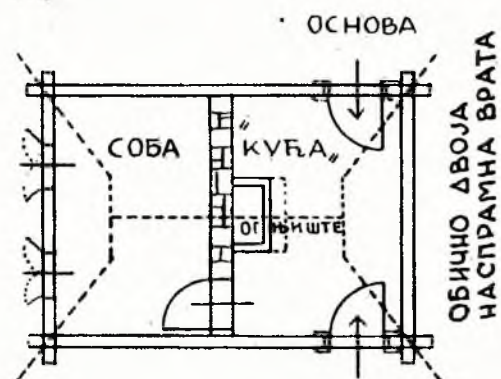
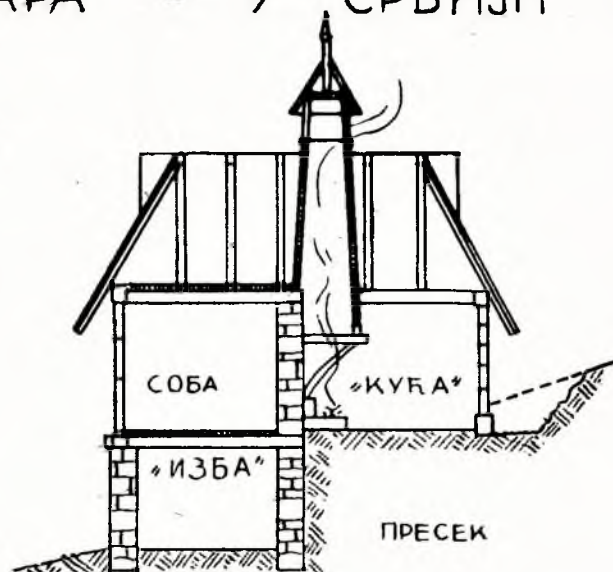
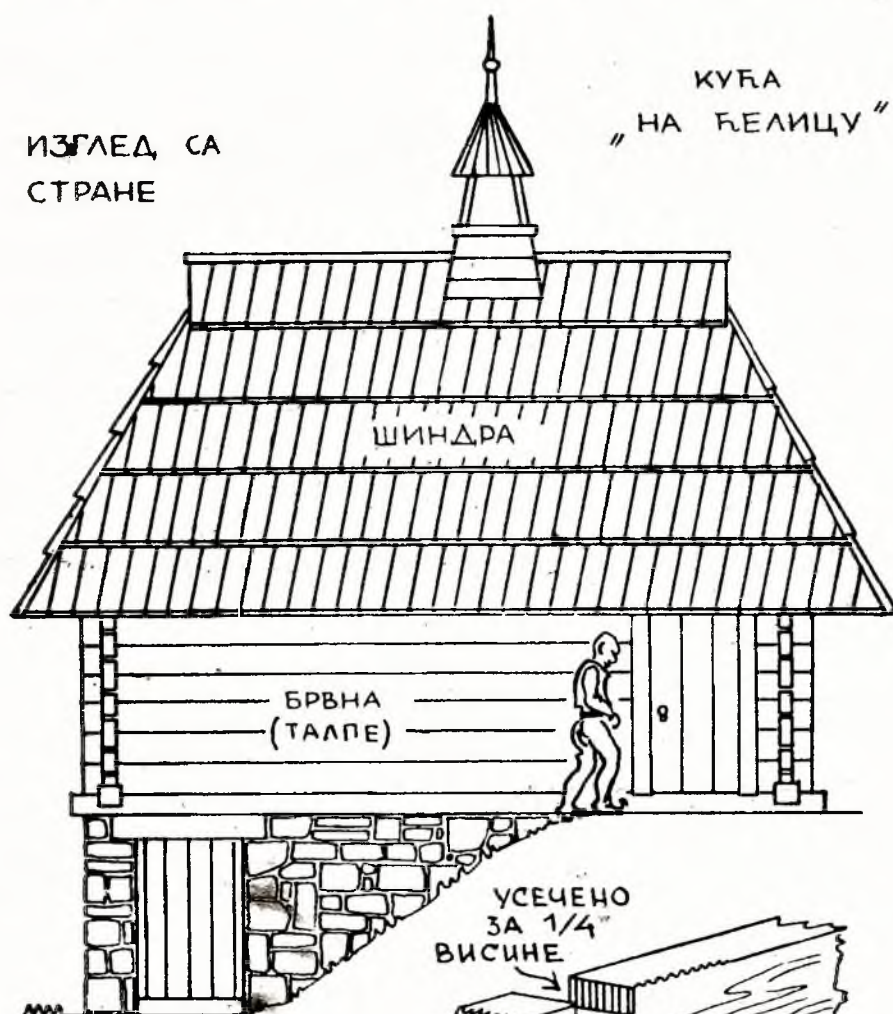
94 — Porte d'une maison à Zagreb

III — PLANCHES

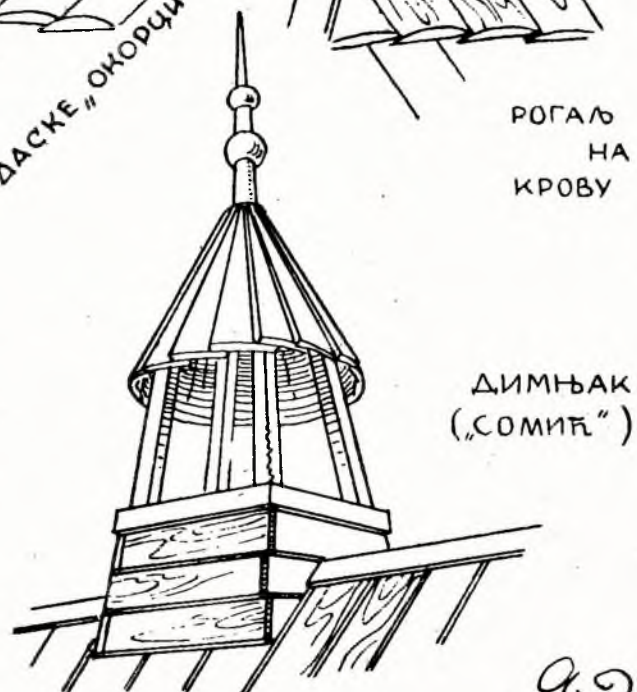
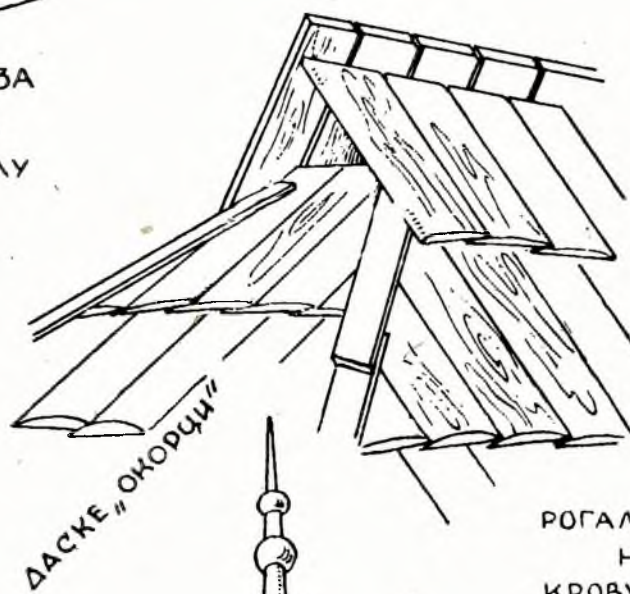
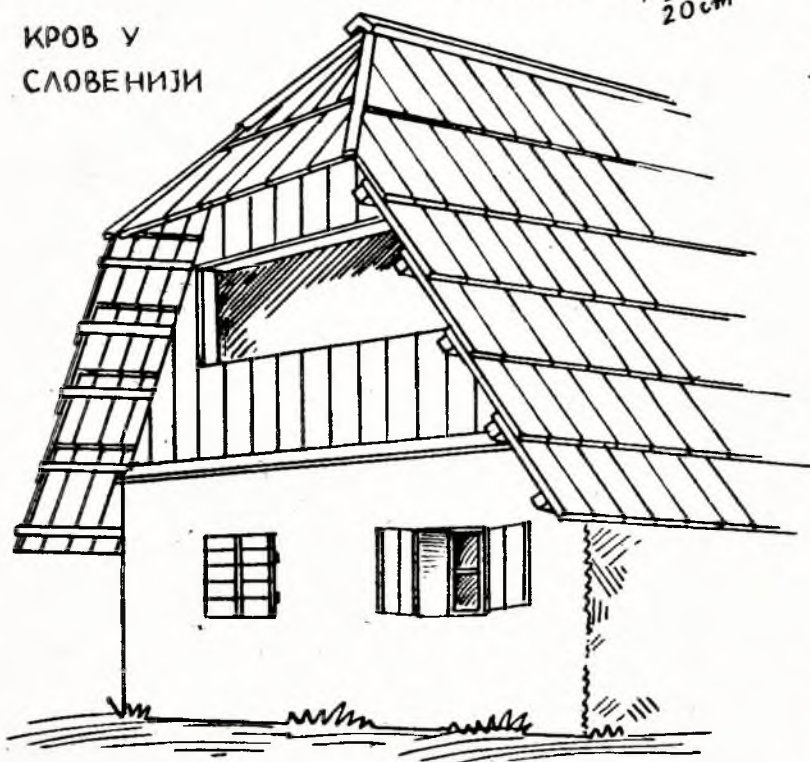
- I — Maisons en bois, murs en poutres, toits couverts de planchettes (Serbie, Bosnie et Slovénie)
- II — Maisons en charpente de bois, avec les pans des murs en clayonnage et en briques crues (Serbie)
- III — Maisons en pisé, toits couverts de chaume (Vojvodina). Maisons à galerie ouverte, toit couvert de tuiles (Macédoine). Maison en pierres, toit en pierres plates (Herzegovina et la côte Adriatique). Tour albanaise (Metohija).
- IV — Intérieurs et quelques détails de maisons villageoises (Serbie)
- V — Maisons de type oriental en Serbie. Murs en charpente de bois, avec remplissage léger pour les pans des murs. Grandes toits couverts de tuiles.
- VI — Maisons des villes de type oriental (Kosovo et Metohija)
- VII — Plans et coupes de deux maisons à étages en encorbellement (Ohrid, Macédoine)
- VIII — Maisons de type oriental à Prizren (Metohija)
- IX — Maisons en pierre de la côte Adriatique (cabanes en pierre — «Bunje»); maisons couvertes de tuiles, gouttières en pierre — etc.
- X — Plans de deux maisons de ville en Bosnie pièces «pour hommes» et «pour femmes» — distinctes)
- XI — Plans de quelques maisons seigneuriales de type oriental, à Beograd et à Skoplje

СТАРА СЕОСКА КУЋА БРВНАРА - У СРБИЈИ

ИЗГЛЕД СА
СТРАНЕ

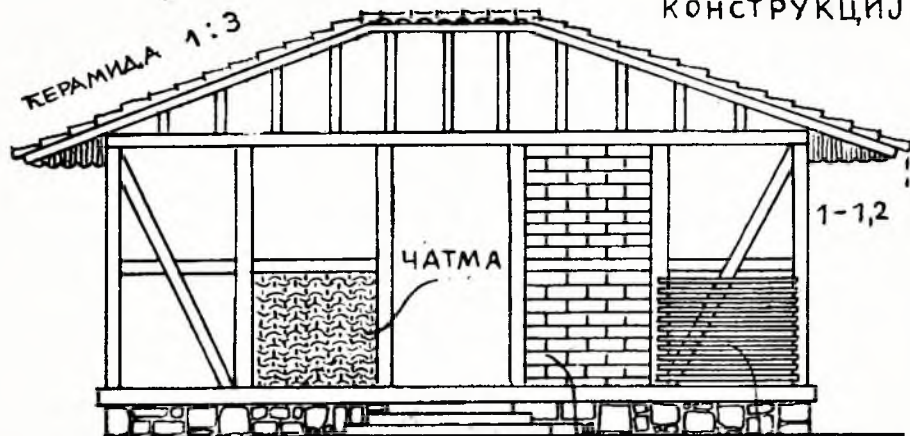
КРОВ У
СЛОВЕНИЈИ

9.2.

СТАРА СЕОСКА КУЋА БОНДРУЧАРА - У СРБИЈИ

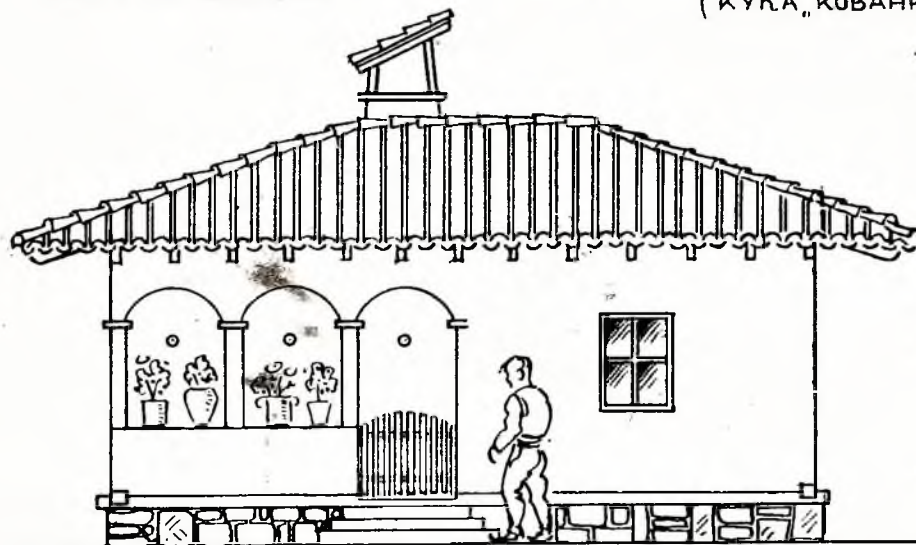
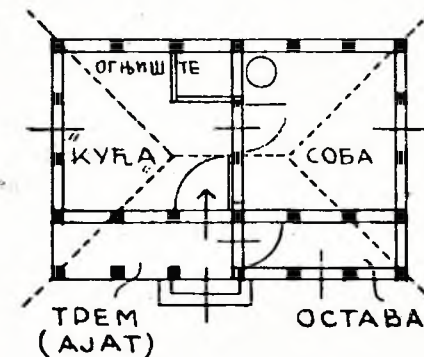
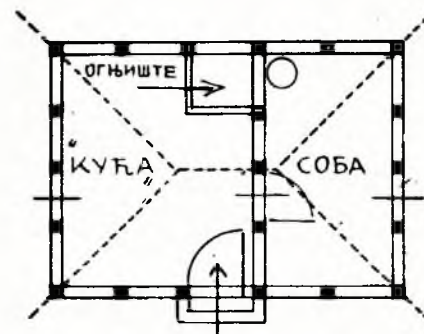
ШЕМА
КОНСТРУКЦИЈЕ

РАЗНИ НАЧИНИ
ИСПУНЕ ЗИДОВА

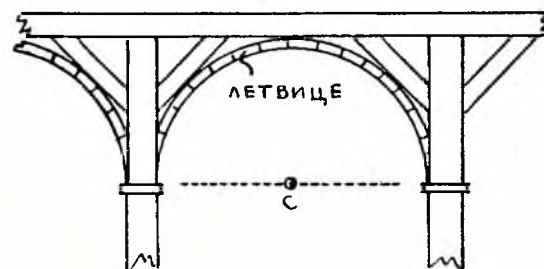
БЕРПИЧ

БАСКИЈЕ
(КУЋА „КОВАНИЦА“)

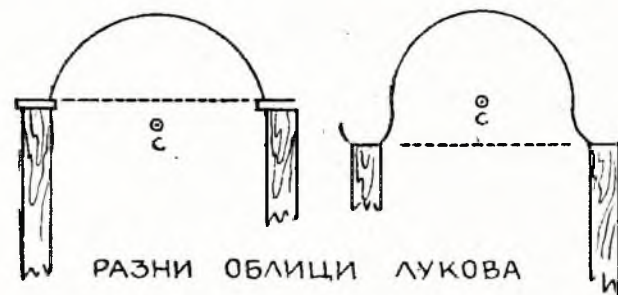
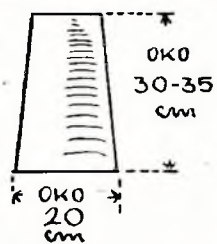

КУЋА СА АЈАТОМ (У ПОМОРАВЉУ)

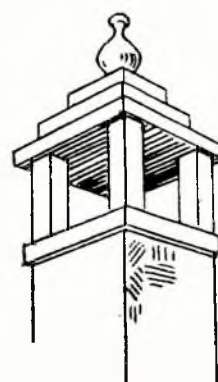
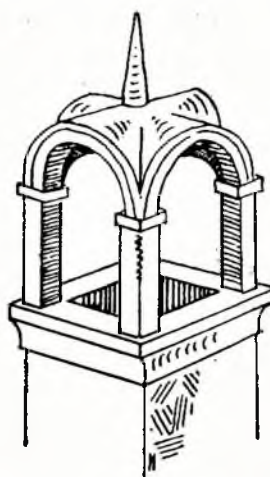
НЕКОНСТРУКТИВНЕ АРНАДЕ

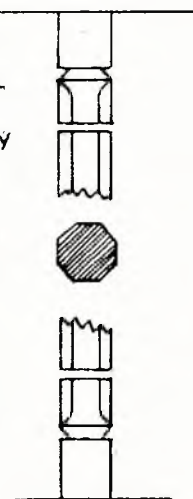
КЕРАМИДА

РАЗНИ ОБЛИЦИ ЛУКОВА

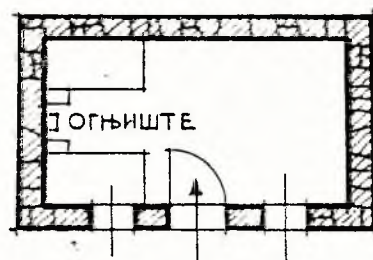
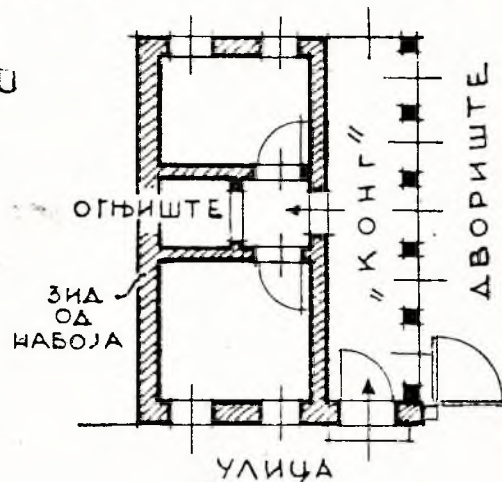
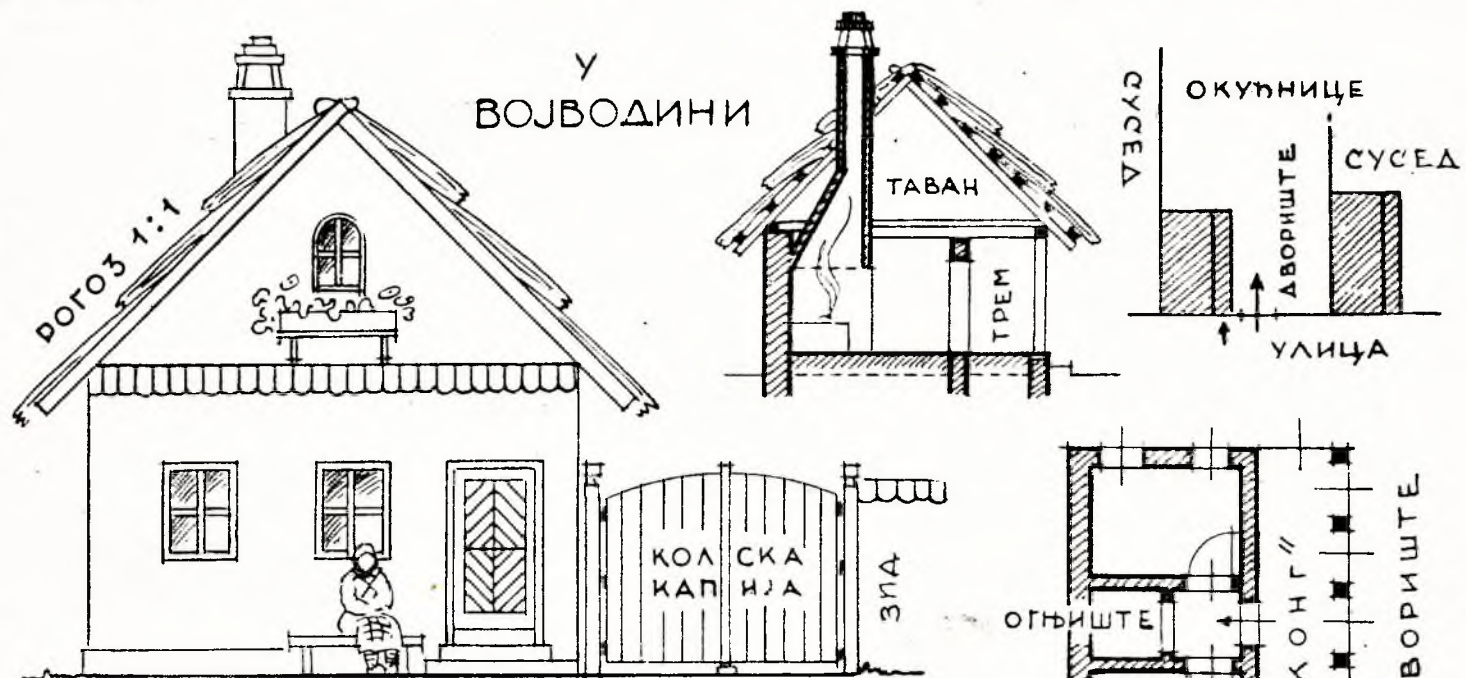
УКРАШЕН
СТУБАЦ
НА
ТРЕМУ

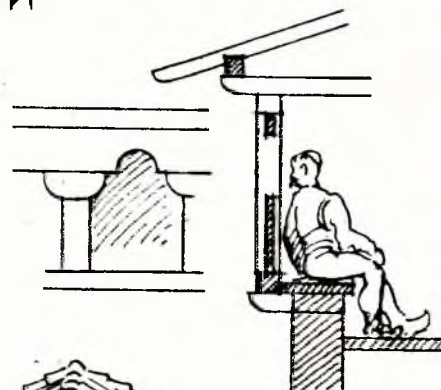
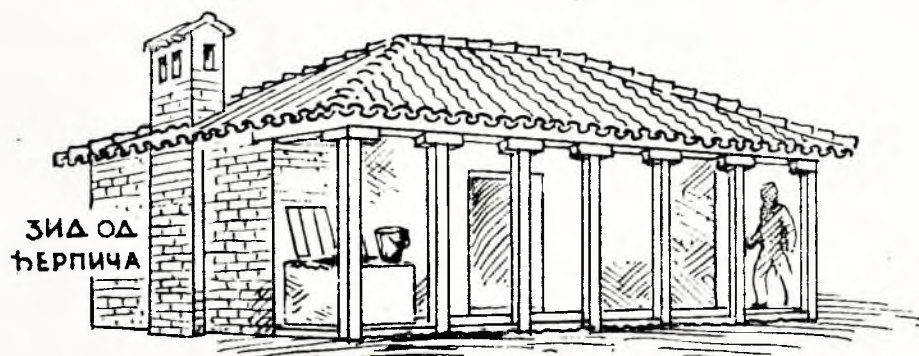
9.2.

ГЛАВЕ ДИМЊАКА

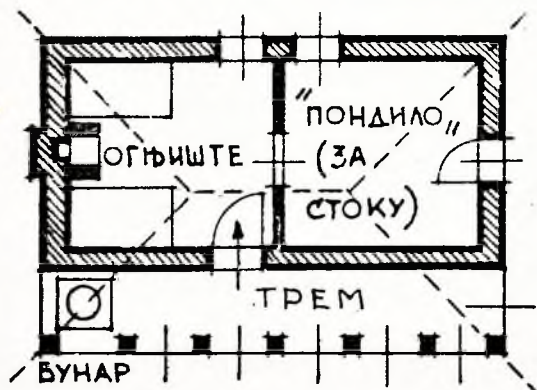
СЕОСКА КУЋА У РАЗНИМ КРАЈЕВИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ

у ХЕРЦЕГОВИНИ

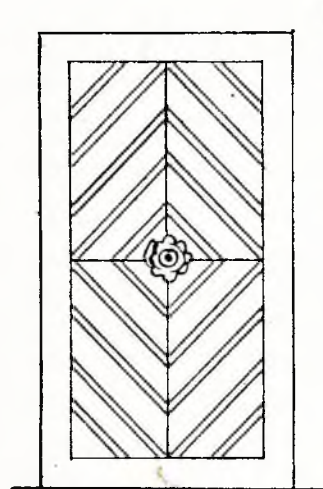

у МАКЕДОНИЈИ

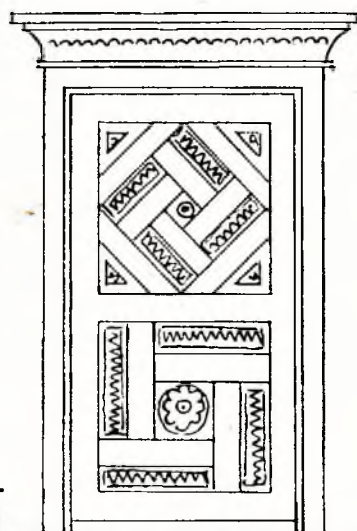

9.2

ДЕТАЉИ СТАРИХ СЕОСКИХ И ВАРОШКИХ КУЋА

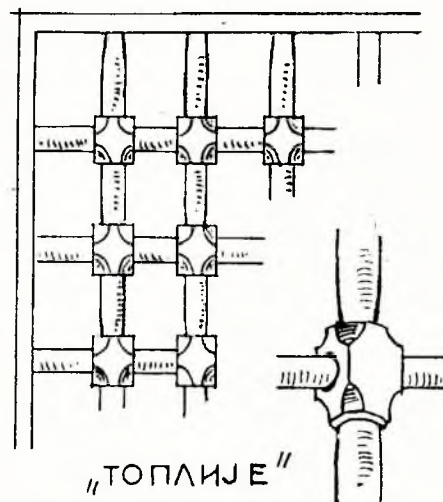
НА СЕОСКОЈ КУЋИ

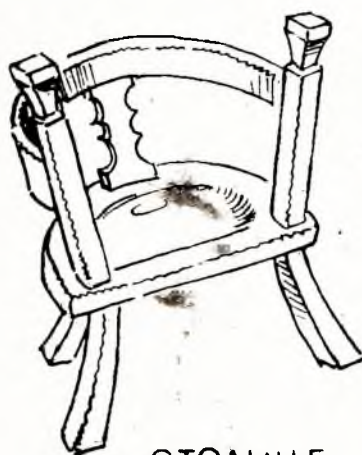
У ВАРОШКОЈ КУЋИ

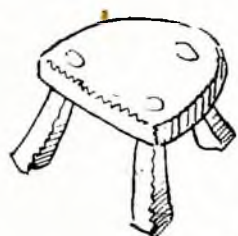
ЗВЕКИР НА
КАПИЈИ

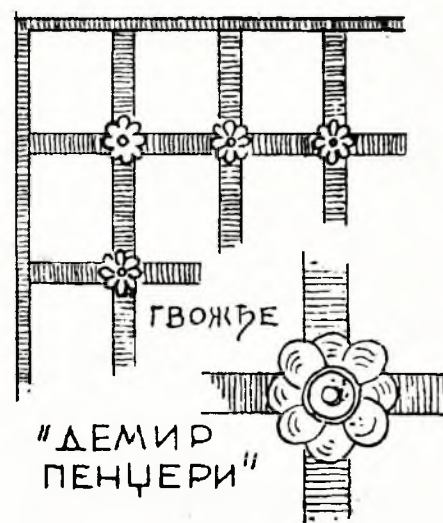
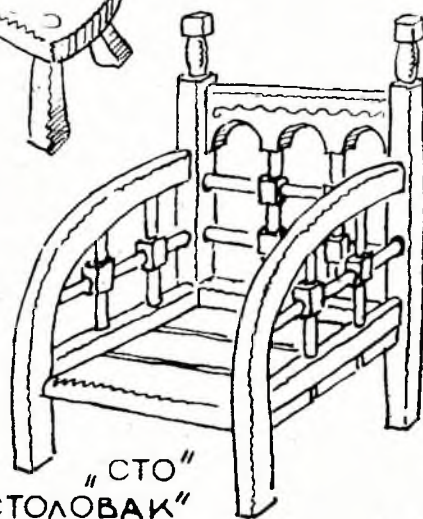
"ТОПЛИЈЕ"
ДРВЕНЕ РЕШЕТКЕ
НА ПРОЗОРИМА

СТОЛИЦЕ
У
ПОЛИМЉУ

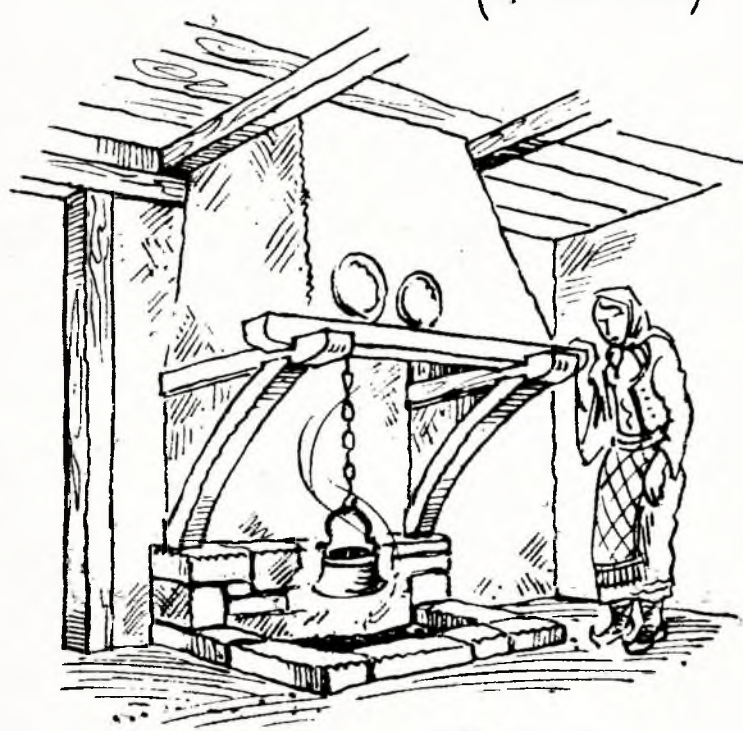
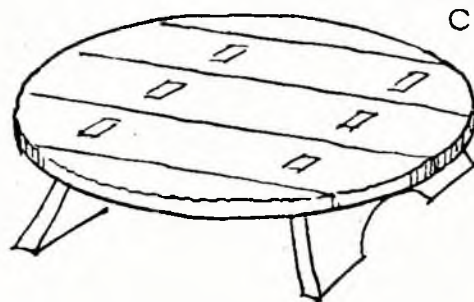

"СТО"
"СТОЛОВАК"
(ЦРНА ГОРА)

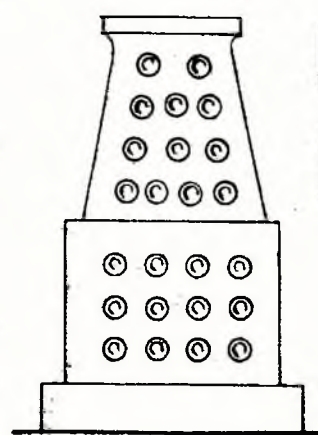

"ДЕМИР
ПЕНЧЕРИ"

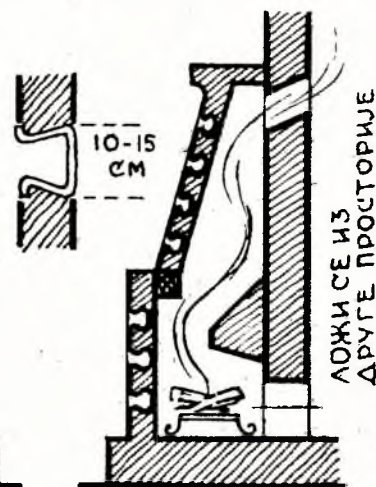
СИНИЈА
СОФРА

ОГЊИШТЕ
У СРБИЈИ

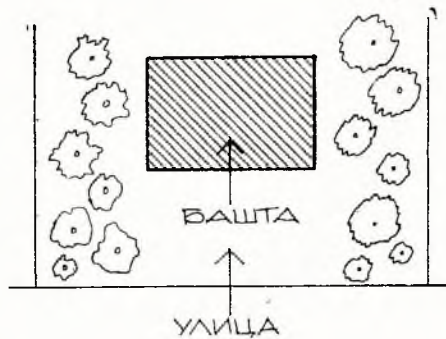
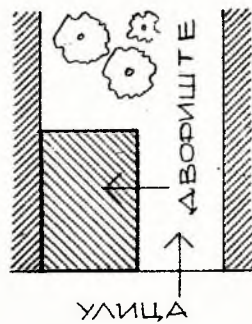
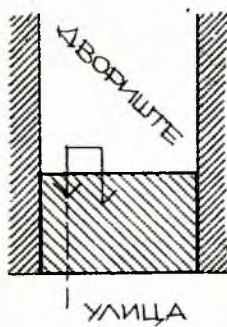

ПЕЋ СА "ЛОНЧИЋИМА"

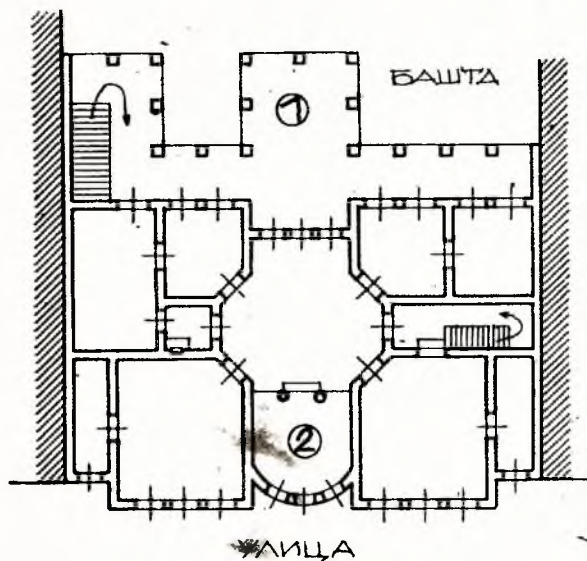

ЛОЖИШТЕ ИЗ
ДРУГЕ ПРОСТОРИЈЕ

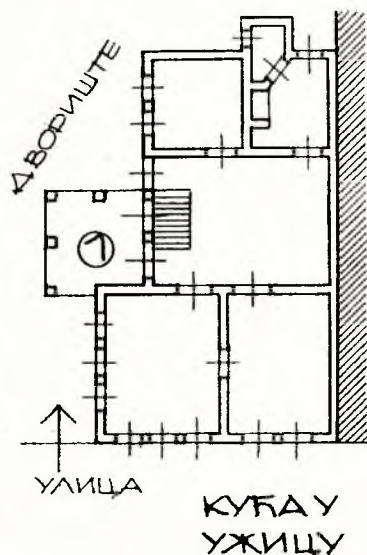
СТАРА ВАРОШКА КУЋА У СРБИЈИ / XIX ВЕКА /

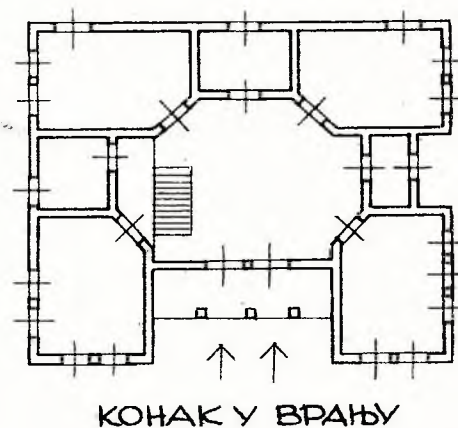
НАЈЧЕШЋИ НАЧИН
ПОСТАВЉАЊА КУЋА
ПРЕМА УЛИЦИ И
ПРЕМА СУСЕДИМА.

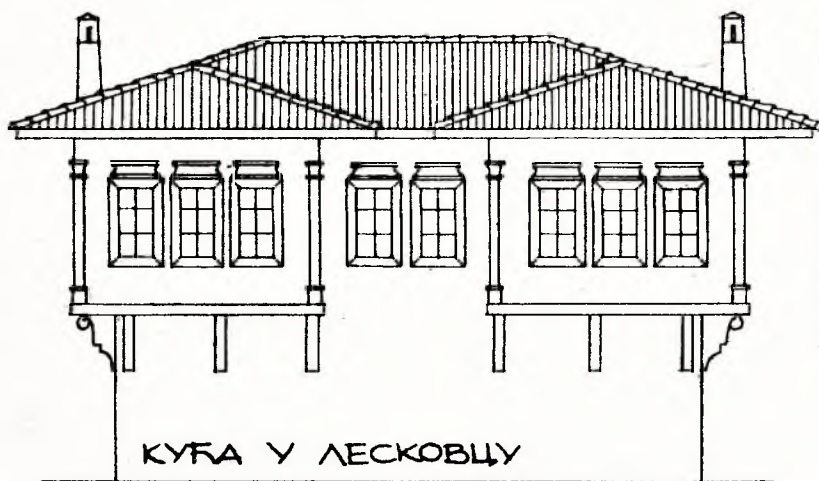
„ИЧКОВА КУЋА“ У БЕОГРАДУ
① ДОКСАТИ ② ДИВАНХАНЕ

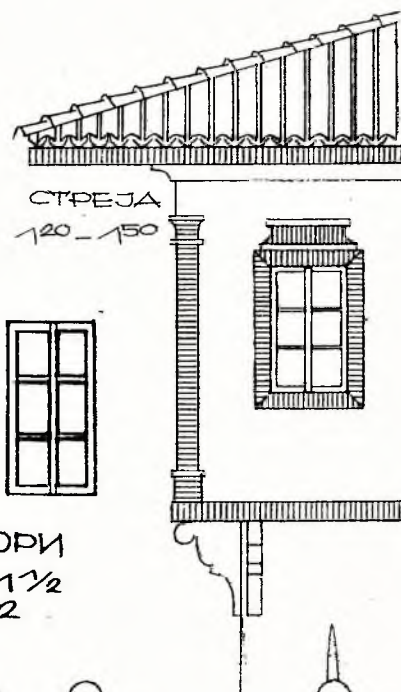
КУЋА У
УЖИЦУ

КОНАК У ВРАЊУ

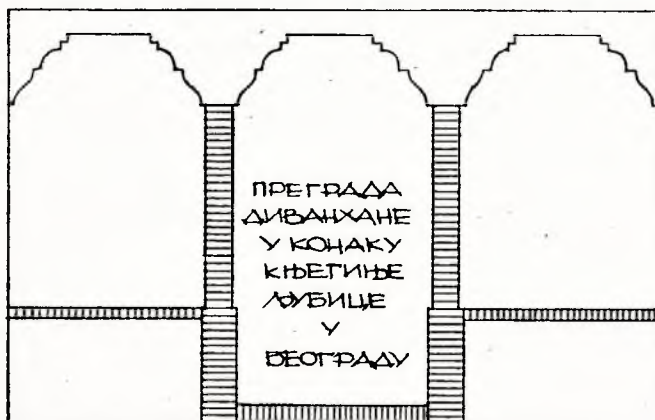

КУЋА У ЛЕСКОВЦУ

СТРЕЈА
120 - 150

ПРОЗОРИ
ОД 1-1 1/2
ДО 1-2

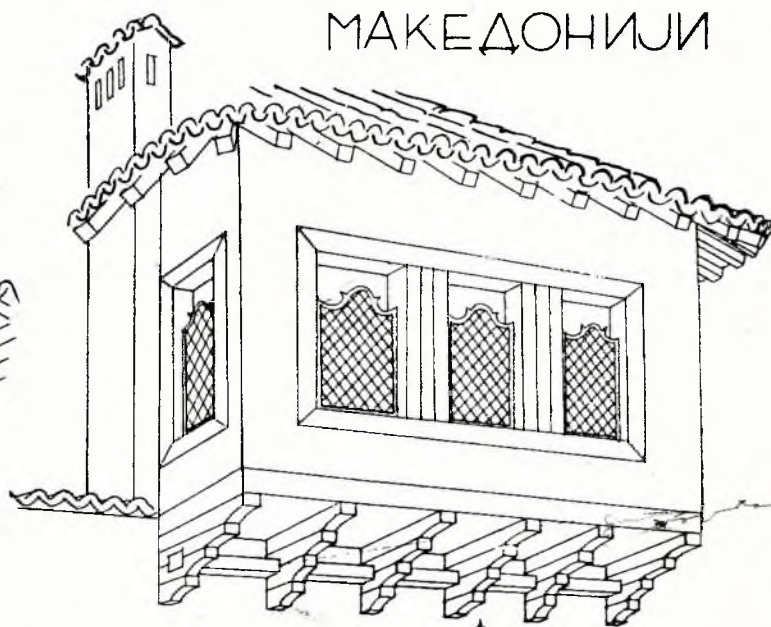
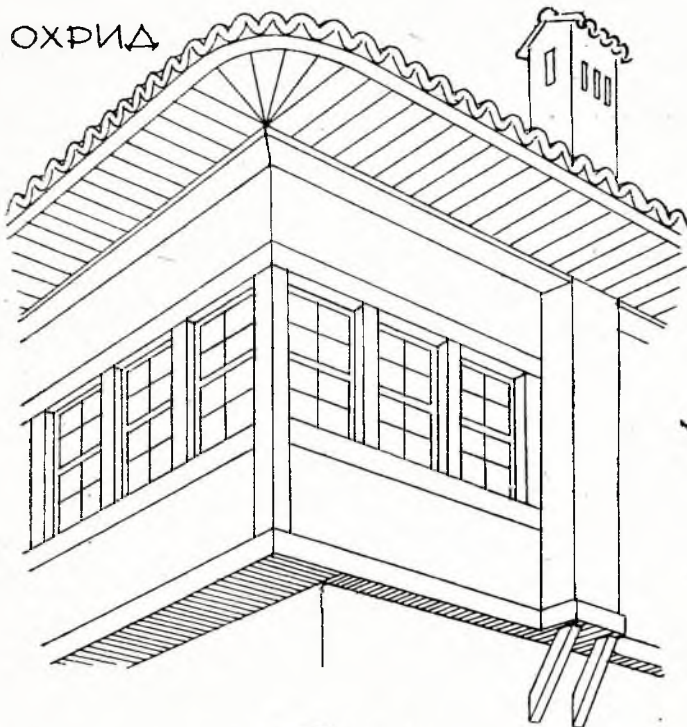
ПРЕГРАДА
ДИВАНХАНЕ
У КОНАКУ
КЊЕГИЊЕ
ЉУБИЦЕ
У БЕОГРАДУ

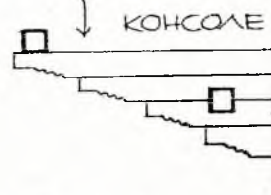
ДИМЊАЦИ
У СТАРОМ
БЕОГРАДУ

СТАРА ВАРОШКА КУЋА НА КОСОВУ, МЕТОХИЈИ И У МАКЕДОНИЈИ

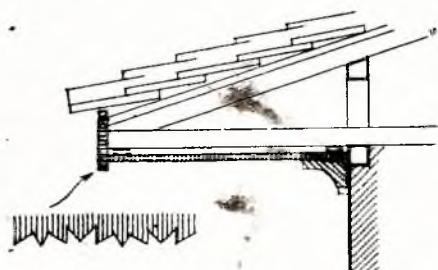
ОХРИД

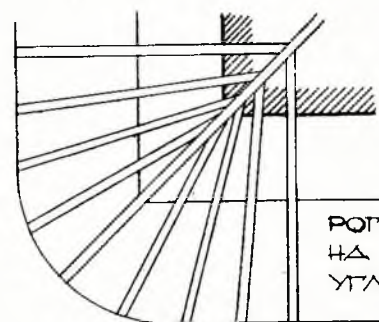
ПРИШТИНА

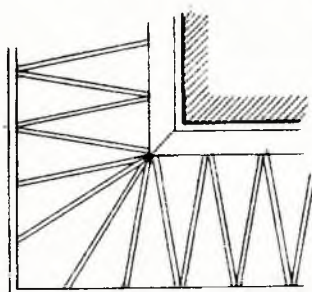
КОНСОЛЕ

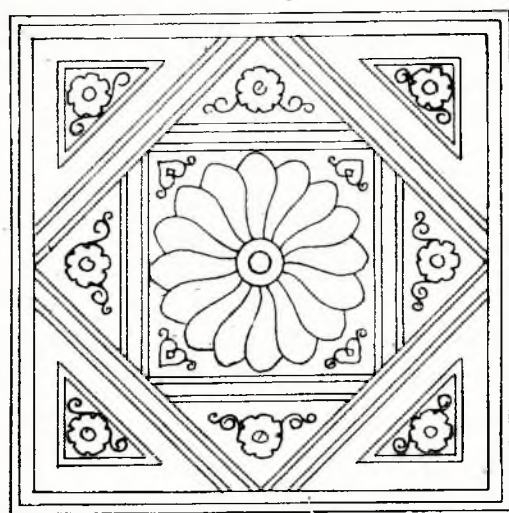
КОНСОЛАСТО
ПОДУХВАТАЊЕ
РОГОВА
ТАВАЊАЦИМА

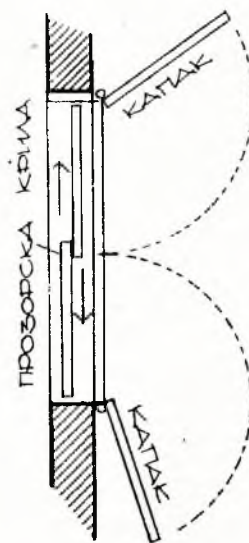
РОГОВИ
НА
УГЛУ

СТРЕЈА
ОБЛОЖЕНА ОЗЛО

ДРВЕНА ТАВАНИЦА (ПРИЗРЕН)

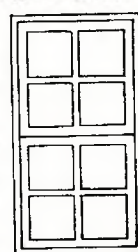
ПРОЗОРСКА
КРИЛА

КАПАК

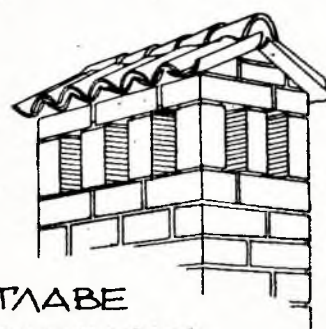
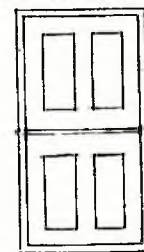
КАПАК

ПРОЗОРИ
СУ ЈЕДНО-
СТРУКИ,
И ПРОЗОР-
СКА КРИ-
ЛА И КАП-
ЦИ ОТВА-
РАЈУ СЕ
НА ГОРЕ И
НА ДОЛЕ,

ПРОЗОР

КАПАК

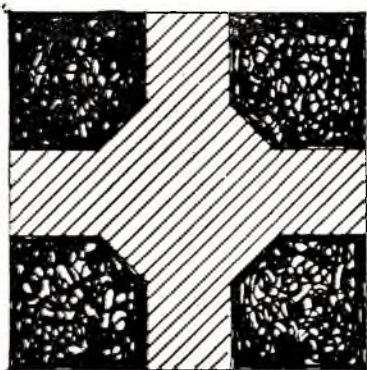

ГЛАВЕ
ДИМЊАКА

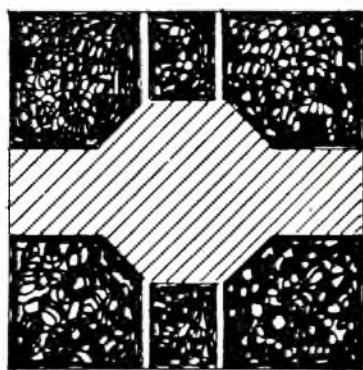

9.2.

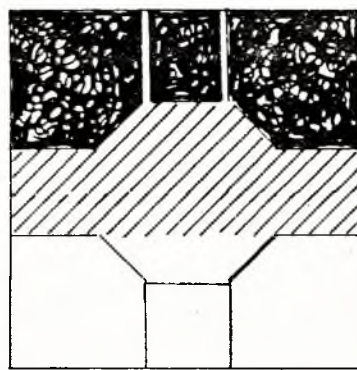
ОСНОВНИ ТИПОВИ ВАРОШКИХ КУЋА У ПРИЗРЕНУ

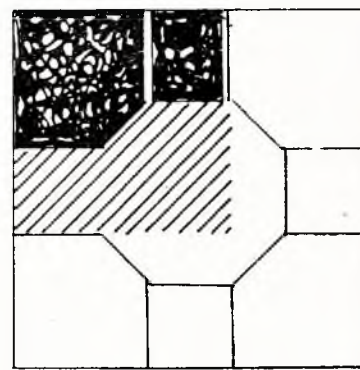
ТИП 1

ТИП 2

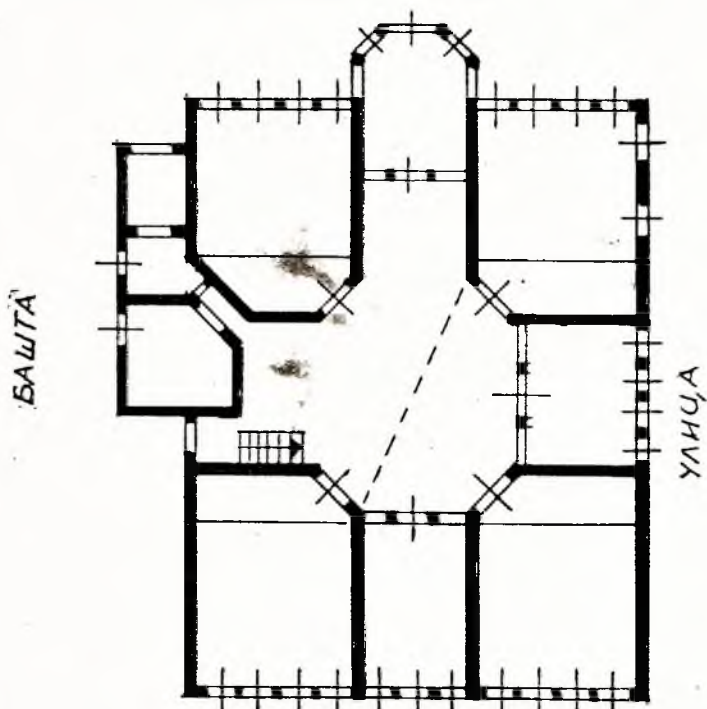

ТИП 3

ТИП 4

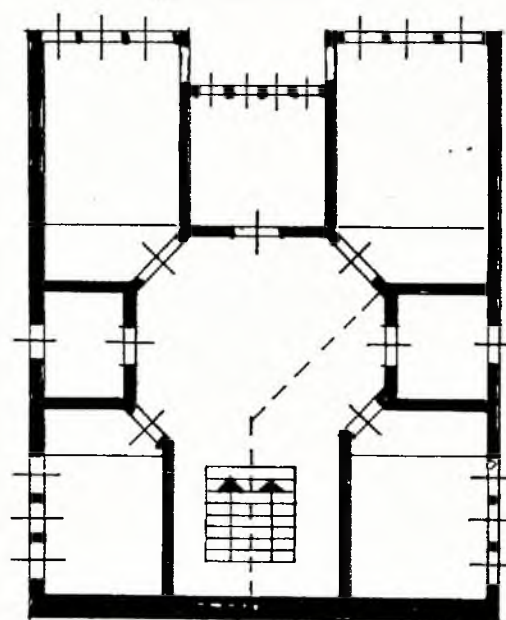
ФАСАДА ПРЕМА РЕЦИ
БИСТРИЦИ - УЛИЦА

БАШТА

КУЋА ШАИП-ПАШЕ - ТИП 1

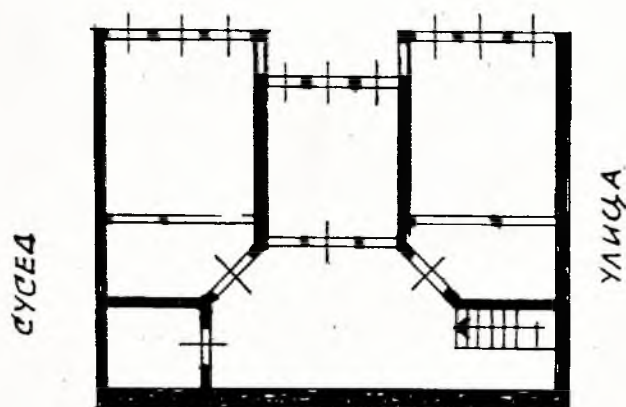
ФАСАДА ПРЕМА
БАШТИ

СТРАНА КА СУСЕДУ

КУЋА ГАНИ ДУКАЋИНА (ТЕЛА-
ЛИНА) - ТИП 2

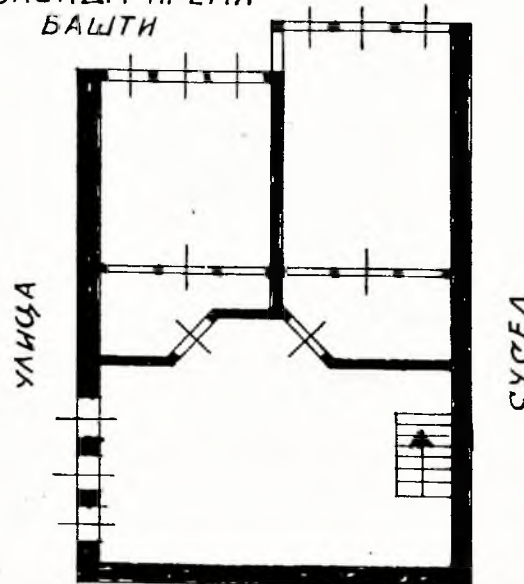
ФАСАДА ПРЕМА БАШТИ

СУСЕД

КУЋА ЈАШАРА ЧЕЈВАНА
(РАМИЗ ПАШЕ) -
ТИП 3

ФАСАДА ПРЕМА
БАШТИ

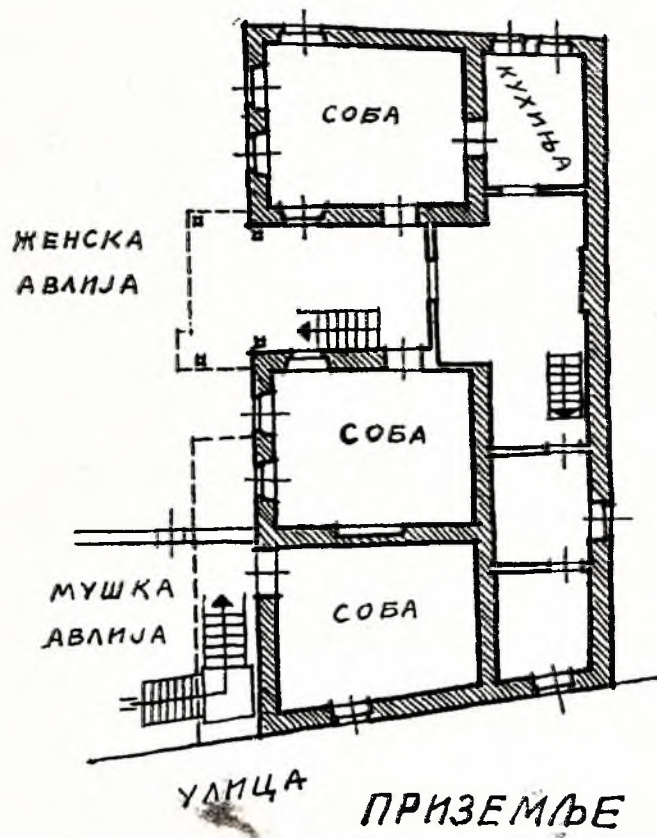
СУСЕД

КУЋА ЗЕФ - КАРАСАНА-
ТИП 4

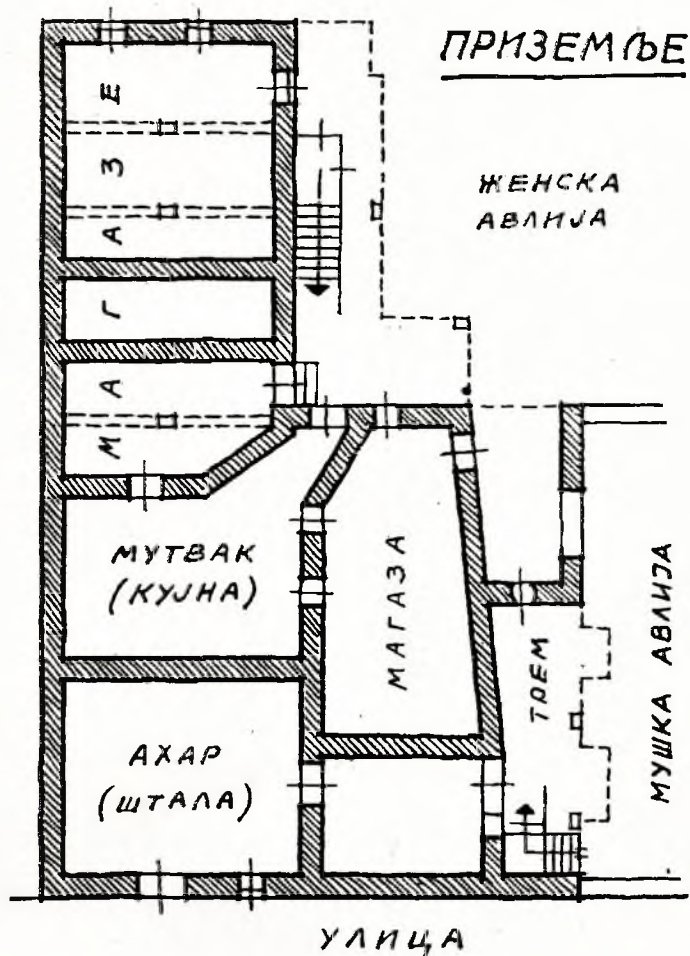
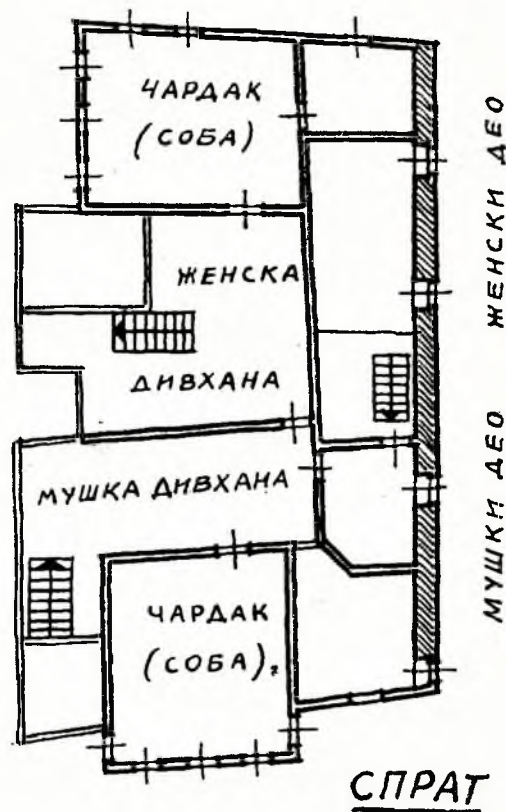
Силенагович

ДВЕ КУЋЕ МУСЛИМАНА У САРАЈЕВУ

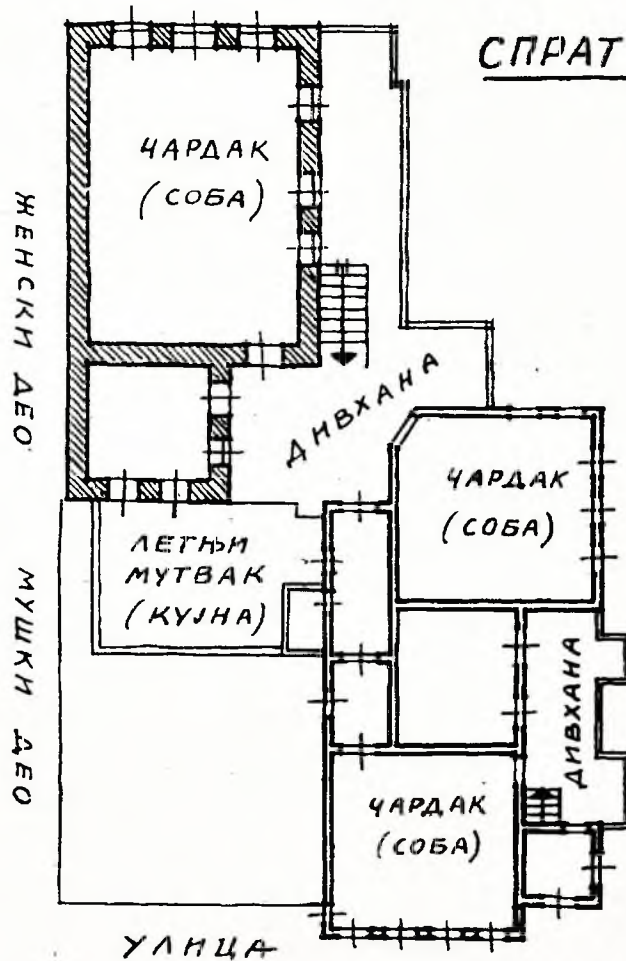
(ПО ГРАБРИЈАНУ И НАЈДХАРТУ)

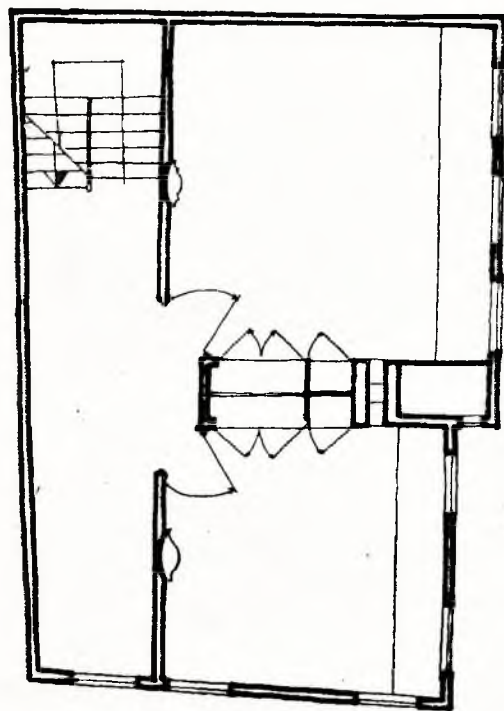
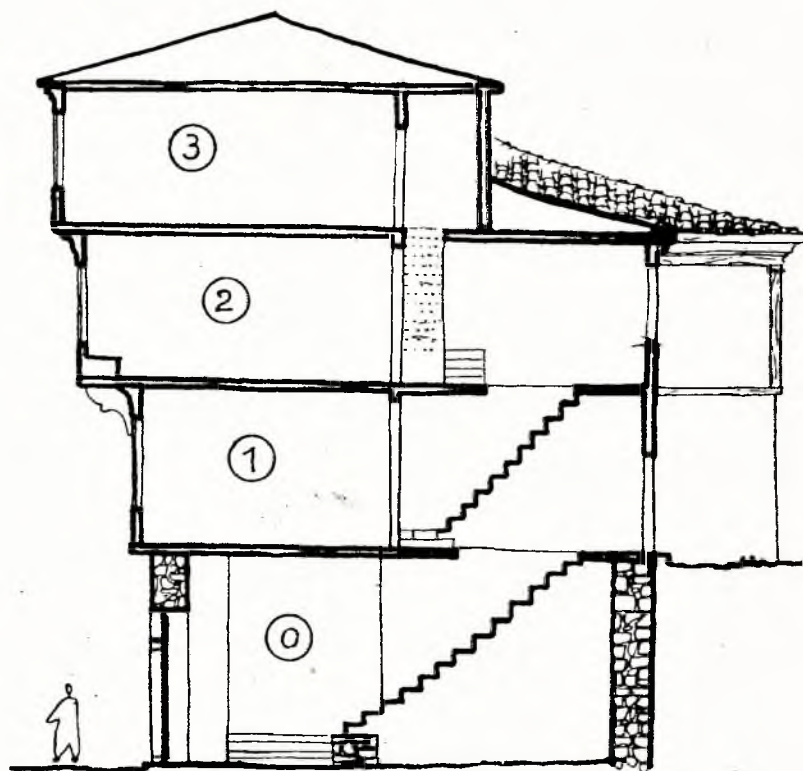
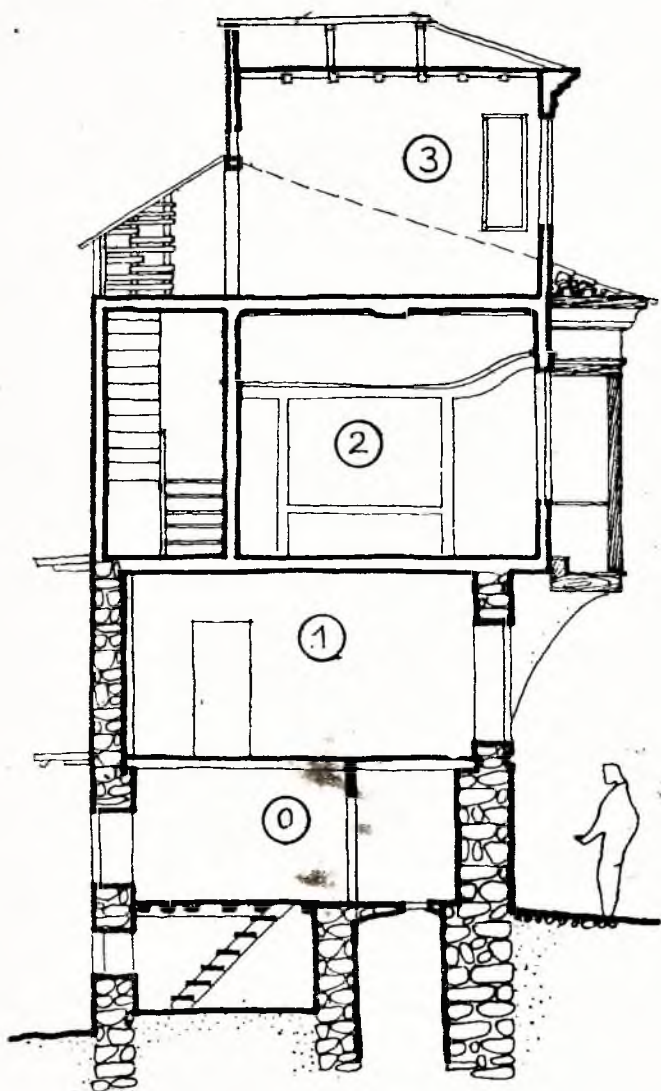
КУЋА „ФЕРИЗБЕГ АЛИЈЕ“

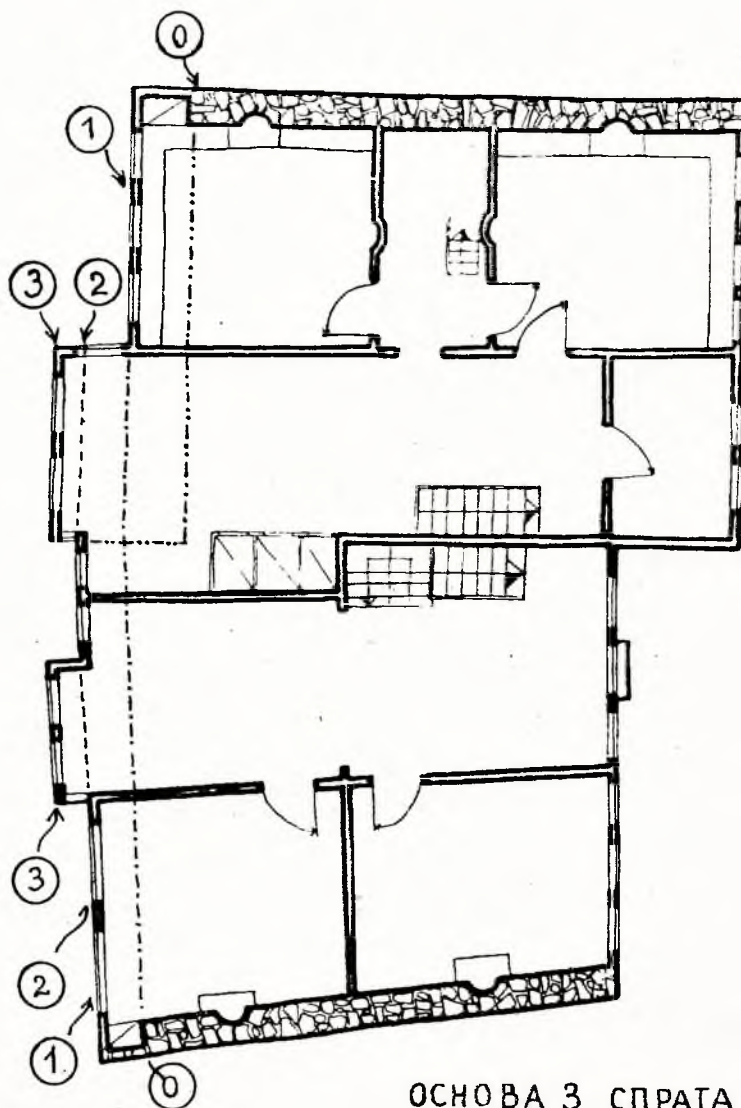
„СВРЗИНА“ КУЋА

ОСНОВЕ И ПРЕСЕЦИ ДВЕЈУ КУЋА У ОХРИДУ (ПО Б.ЧИПАНУ)

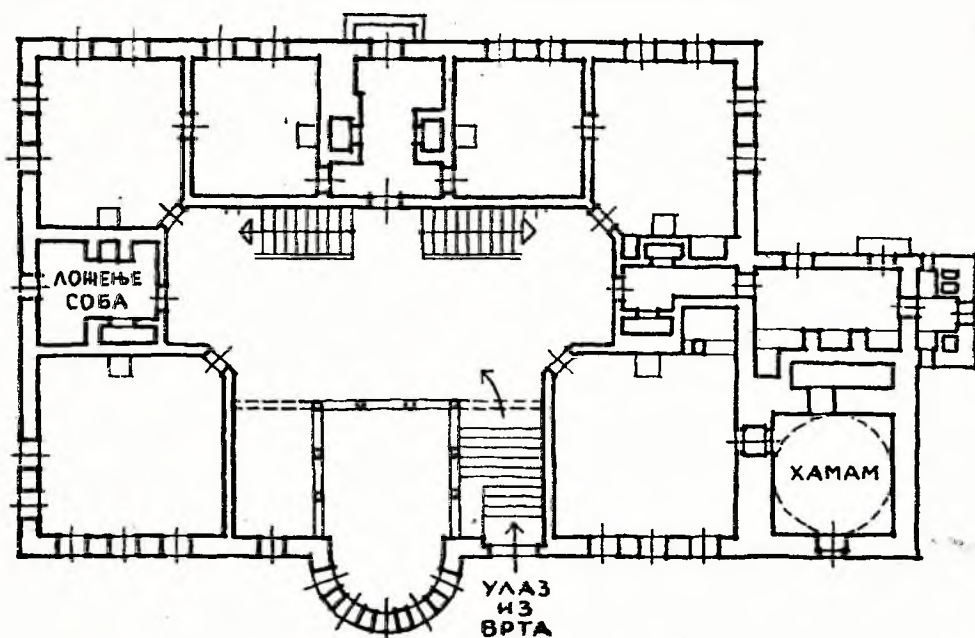

ОСНОВА 2 СПРАТА

ОСНОВА 3 СПРАТА

25.85

ОСНОВЕ НЕКИХ КОНАКА

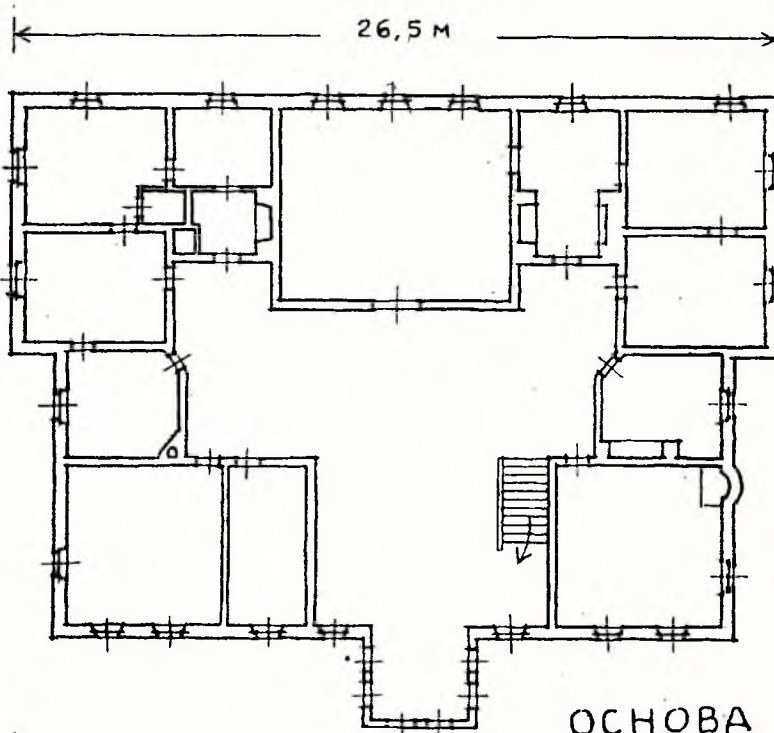
ОСНОВА
ПРИЗЕМЉА

ГОРЕ:

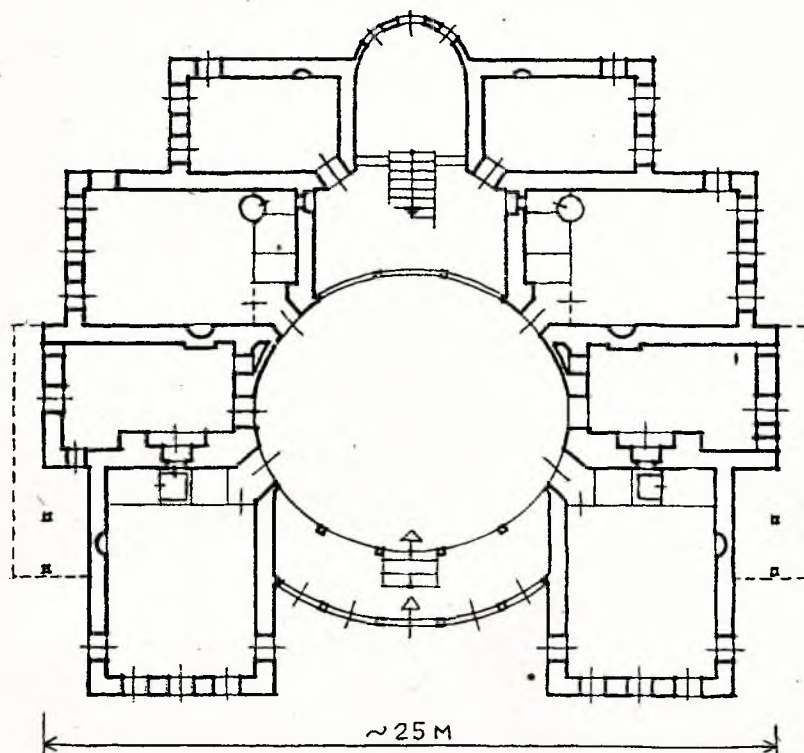
КОНАК
КЊЕГИЊЕ ЉУБИЦЕ
У БЕОГРАДУ

ДЕСНО:

КОНАК
КНЕЗА МИЛОША
У ТОПЧИДЕРУ

ОСНОВА
СПРАТА

КОНАК АВЗИ-ПАШЕ
НА ЧИФЛИКУ У БАРДОВЦИМА
КОД СКОПЈА

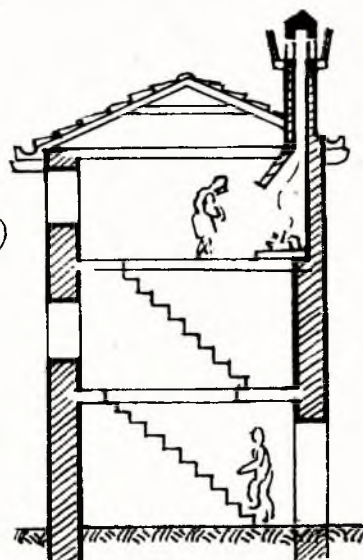
ОСНОВА ПРИЗЕМЉА

КАМЕНА КУЋА НА ЈАДРАНСКОМ ПРИМОРЈУ

КАМЕНЕ КОЛИЊЕ
„БУЊЕ“

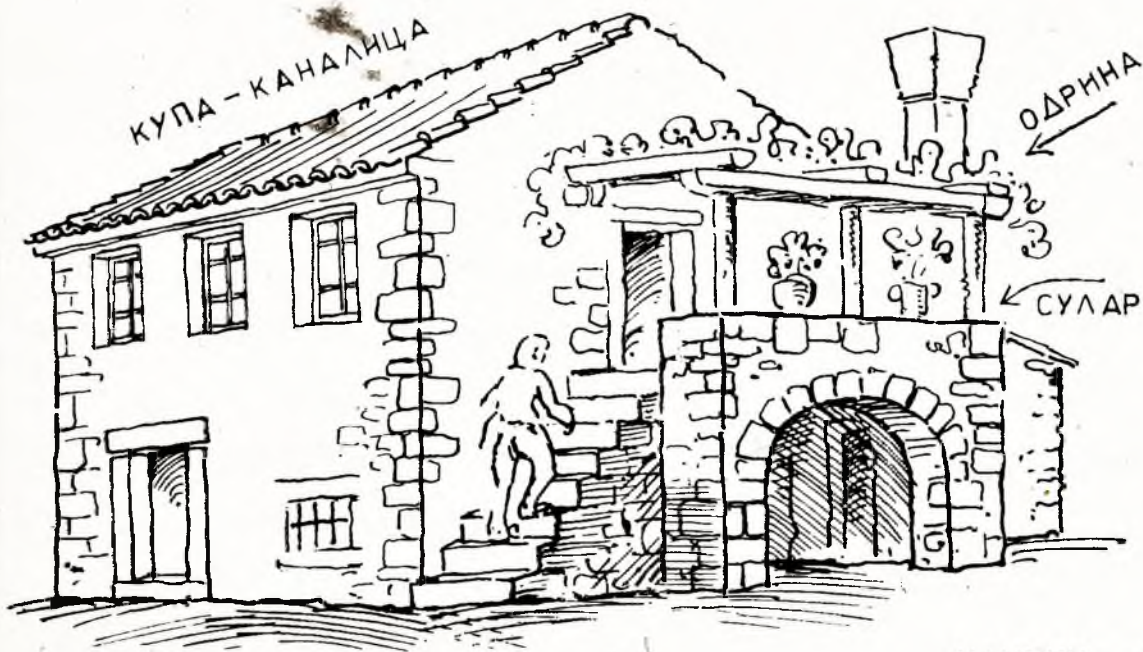
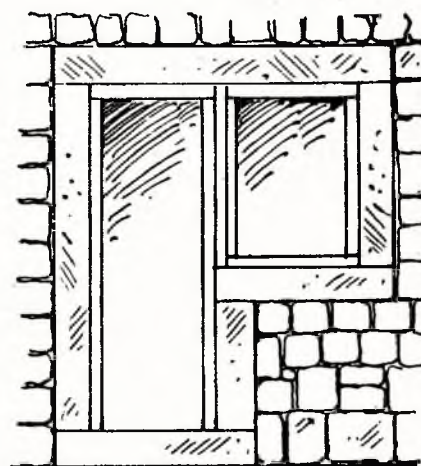

КУЋА МОЖЕ БИТИ
И НА ДВА СПРАТА
КУХИНА МОЖЕ БИТИ
И НА ГОРЊЕМ СПРАТУ
(ПОДКРОВЉУ „ШУФИТУ“)

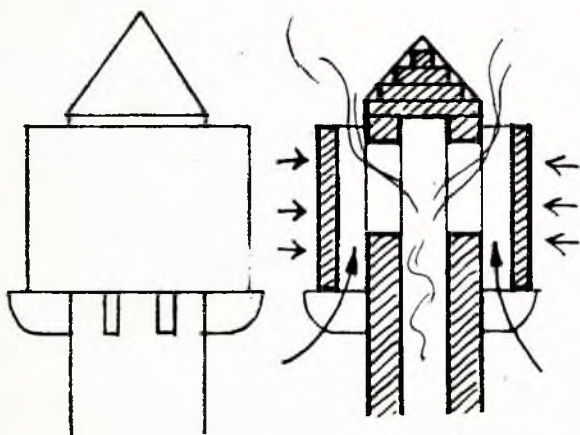
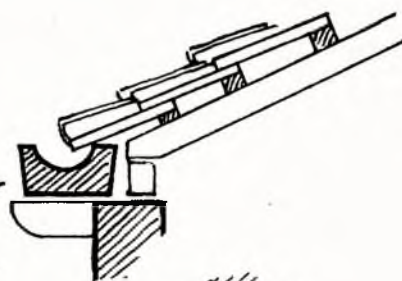

ОСНОВА ПРИЗЕМЉА

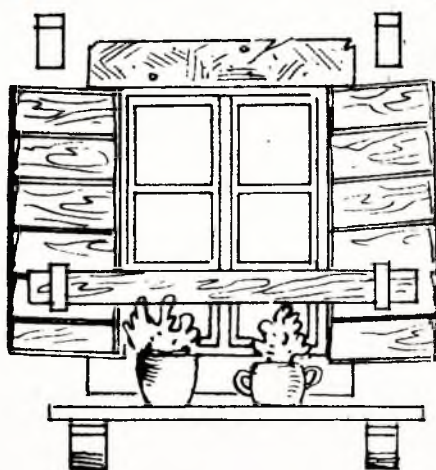
ОТВОР
ПРЕМА УЛИЦИ
ПРОДАВНИЦЕ И/
РАДИОНИЦЕ

КАМЕНИ
ОЛУК ПОД
СТРЕХОМ

ГЛАВА ДИМЊАКА СА
ЗАКЛОНОМ ОД ВЕТРА

КАПАК
„ШКУРА“

С А Д Р Ж А Ј

Предговор	Стр. 3
Увод	„ 5
Старе сеоске куће у Југославији	„ 11
Најједноставнији облици	„ 13
Стара сеоска кућа брвнара у Србији	„ 18
Стара сеоска кућа бондручара у Србији	„ 23
Старе сеоске куће у разним крајевима Југославије	„ 27
Неки посебни облици из сеоске архитектуре	„ 38
Осврт на стил и естетику сеоских кућа у Југославији	„ 42
Старе варошке куће у Југославији	„ 45
Стара варошка кућа оријенталног типа	„ 46
Стара варошка кућа у Србији	„ 48
Стара варошка кућа на Косову и у Метохији	„ 55
Стара варошка кућа у Македонији	„ 62
Стара варошка кућа у Босни и Херцеговини	„ 69
Изглед, облици и естетика старих варошких кућа оријенталног типа	„ 73
Паралела са оријенталном варошком кућом у земљама изван Југославије	„ 73
Стара варошка кућа на Јадранском приморју	„ 77
Стара кућа западњачког типа у варошима Хрватске и Словеније	„ 82
Поговор	„ 87

